

Univerzita Pardubice

Fakulta filozofická

Strach a strašidelné postavy v každodennosti pozdního středověku

Tereza Najmanová

Bakalářská práce

2016

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2013/2014

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Tereza Najmanová**
Osobní číslo: **H12684**
Studijní program: **B7310 Filologie**
Studijní obory: **Historie (dvouoborové)**
Slavistická studia zemí Evropské unie (dvouoborové):
Slovinština
Název tématu: **Strach a strašidelné postavy v každodennosti pozdního**
středověku
Zadávací katedra: **Ústav historických věd**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Studentka na základě primárních pramenů a sekundární literatury zpracuje téma vnímání strachu v životě středověkých lidí. Konkrétněji se bude zabývat strachem ze smrti, jak lidé vnímali dříve smrt a čeho se nejvíce báli a otázkou rozdílnosti postavy čerta a ďábla. Práce bude mít analytický a kompilační charakter.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

Primární prameny:

ŽÍDEK, Pavel. Spravovna. Praha. 1908.

DE SOLENICA, Claretus. Klaret a jeho družina. Praha: Česká akademie věd a umění, 1928.

RVAČOVSKÝ ZE RVAČOVA, Vavřinec Leander. Masopust, 2008.

Z BŘEZOVÉ, Vavřinec. Vavřince z Březové snář velmi pěkný. Praha, 1908.

Sekundární prameny:

DELUMEAU, Jean. Strach na Západě ve 14. - 18. století. Praha, 1997.

LE GOFF, Jacques. Zrození očiště. Praha, 2003.

ŠMAHEL, František. Diví lidé: (v imaginaci) pozdního středověku. Praha, 2012.

ZÍBRT, Čeněk. Veselé chvíle v životě lidu českého: Masopust držíme... Praha, 1910.

Vedoucí bakalářské práce:

Mgr. Kateřina Ptáčková, Ph.D.

Ústav historických věd

Datum zadání bakalářské práce: **1. září 2014**

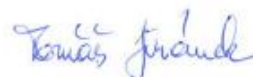
Termín odevzdání bakalářské práce: **30. června 2015**

prof. PhDr. Petr Vorel, CSc.
děkan

L.S.

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D.
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2014

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury. Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše. Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích dne 15. 3. 2016

Tereza Najmanová

Poděkování

Ráda bych poděkovala vedoucí práce Mgr. Kateřině Ptáčkové, Ph.D. za cenné rady, trpělivost a ochotu při zpracování této bakalářské práce.

ANOTACE

Tato bakalářská práce pojednává o vnímání strachu v pozdním středověku. Snaží se zachytit a přiblížit mentalitu středověkých lidí. Pojednává o strachu ze smrti a z toho, co po ní následuje. Věnuje se také tomu, jak lidé vnímali smrt dříve. Část práce je věnována strašidelným postavám. Především postavě d'ábla, která ve středověku lidem naháněla největší strach a také postavě čerta, který se od d'ábla v mnoha věcech liší.

KLÍČOVÁ SLOVA

Pozdní středověk, každodennost, mentalita, strach, smrt, očistec, hřích, pokání, d'ábel, čert

TITLE

Fear and scary characters in the everyday life of the late middle ages

ANNOTATION

This bachelor thesis describes the perception of fear in the late middle ages. It tries to capture and estimate medieval mentality. It describes the fear of death and what comes after. It also focuses on how people perceived death. Part of the work is devoted to scary characters, especially the devil, who was the most frightening character in the middle ages and the „čert“, character who was different in many ways.

KEYWORDS

Late middle ages, everydayness, mentality, fear, death, purgatory, sin, repentance, devil

Obsah

1.	Úvod	9
1.1.	Primární prameny a jejich možnosti	12
2.	Strach.....	15
2.1.	Charakteristika strachu	15
2.2.	Druhy strachu	15
3.	Strach ze smrti.....	17
3.1.	Smrt ve středověké literatuře	21
3.1.1.	Báseň O nebezpečném času smrti.....	21
3.1.2.	Báseň Smrt	24
3.1.3.	Snář velmi pěkný	25
3.1.4.	Spravovna	26
4.	Strach z očistce.....	28
4.1.	Místo očistce.....	28
4.2.	Hříšné duše v očistci.....	29
4.3.	Způsoby očisty.....	31
4.4.	Přímlyvy za mrtvé	32
4.5.	Očistec ve středověké literatuře.....	35
4.5.1.	Jiříkovo vidění	35
5.	Strach z d'ábla.....	39
5.1.	Popis d'ábla	39
5.2.	Schopnosti d'ábla	40
5.3.	Ďábel v umění.....	42
5.4.	Ďábel v středověké legendě	43
5.4.1.	Legenda o sv. Prokopu.....	43
5.5.	Ďábel ve středověké próze.....	51

5.5.1. Jiříkovo vidění	51
5.6. Dábel v dramatu.....	53
5.6.1. Hra veselé Magdalény	53
5.6.2. Hra o Kristovu zmrtychvstání i o jeho oslavení	54
6. Postava čerta.....	57
6.1. Charakteristika čerta	57
6.2. Čert v lidové slovesnosti.....	58
7. Závěr.....	60
8. Seznam literatury.....	62
8.1. Primární zdroje	62
8.2. Sekundární zdroje	62
8.3. Elektronické zdroje.....	63

1. Úvod

Ve své bakalářské práci se věnuji tématu strachu v pozdním středověku. Toto téma mi přišlo zajímavé, protože ani nám dnes tato emoce není cizí, vnímáme ji stejně jako lidé kdysi, i když původ strachu se častokrát změnil. Některé strachy nám však zůstaly, prožíváme stejné děsy, jako lidé ve středověku a směle sem mohu zařadit právě strach ze smrti, která je pro nás pořád tajemnou a neznámou. Každý člověk ve svém životě zažívá různé strachy v různých intenzitách, máme strachy menší i větší. Lišit se může způsob vyrovnání se se strachem. Běžný život středověkého člověka velmi ovlivňovalo křesťanství, tudíž lidé se s touto silnou emocí často vyrovnávali pomocí víry. Mohlo jim pomoci více se obrátit k víře, která pro ně mohla být tou pevnou pomocnou berličkou v nelehké době. Lidem je přirozené, že často mluví o tom, z čeho mají strach, umělci své strachy přetvářejí do výtvarných děl, spisovatelé o nich píšou. Pojmenováním něčeho neznámého, co nás děsí, dostaneme pocit, že se nám ono neznámé přiblížilo, někdy pak dokonce zjistíme, že strach byl hlavně způsoben právě dostatečnou neznalostí věci. Můžeme tedy říci, že pocit strachu byl lidmi přetransformován do kultury, která je díky němu bohatší.

Tato skutečnost mi bude velmi nápomocná v mém bádání. Zajímat mě budou největší aspekty strachu středověkých, silně křesťansky založených lidí. Půjde zde o strachy, které lidi ovlivňovaly a doprovázely jejich životy den co den. V této práci se budu snažit jednotlivé druhy strachů středověkého člověka formulovat, rozebrat a vysvětlit. Nejdůležitějším úkolem bude tyto každodenní obavy pochopit. Klíčové pro pochopení bude přiblížení se ke středověké mentalitě. Vcítit se tak do lidí, kteří žili tehdy ve velmi nelehkých dobách. Důležité také bude po celé zpracovávání práce, mít na paměti, že ve středověku měla církev obrovskou moc ovlivňovat myšlení lidí. Byla všudypřítomná a zasahovala do všech aspektů lidského života od narození až po smrt a dokonce i po smrti.

V první části práce se budu věnovat samotnému strachu, budu zde definovat tuto emoci. Vysvětlím, co to vlastně strach je a jaké mohou být jeho druhy. V primárních pramenech budu pozorovat, z čeho konkrétně měli lidé ve středověku strach. Tuto emoci lze vypořádat v textech ze stylu, jakým autoři psali a čím se v textech zabývají. Bude mě zajímat, jestli i sami autoři promítali svůj strach do svých textů. V druhé kapitole se budu zabývat strachem ze smrti. Zajímat mě bude, jak konec života vnímali lidé dříve, jaký byl jejich pohled na smrt. Z jakého důvodu a v jakých případech je vlastně smrt tak děsivá a kdy mohl být tento děs vůbec nejsilnější. Také budu pátrat po tom, zda-li vůbec bylo možné ve

smrti hledat útěchu. V této kapitole bude hrát důležitou roli skutečnost o rozporu mezi duší a tělem, což byl pro středověk a křesťanství typický prvek. Přiblíží nám to, jak lidé vnímali lidskou bytost. V další kapitole se budu věnovat strachu z očiště. Nejdříve místo očiště charakterizuji. Upřesním, jak toto místo vypadalo v lidských představách, kde se nacházelo a co se zde dělo, tedy přesněji jaké očištné metody se zde prováděly a zda byly tyto metody pro všechny hříšné duše stejné. Také se budu zabývat tím, pro koho toto místo bylo určeno, jaké duše putovaly po smrti na toto místo. Součástí bude i poznání, zda existovaly nějaké způsoby, jak s tímto strachem bojovat, či aspoň onen strach zmírnit. Další obsáhlá kapitola se bude týkat postavy hroživého d'ábla. Na začátku kapitoly popíši, jak vlastně proběhlo zrození d'ábla. Dále pak představím všechny možné podoby, v kterých se mohl d'ábel objevit a jaké prvky byly pro jeho vzezření typické. Budou mě také zajímat jeho schopnosti, díky kterým naváděl lidi na špatnou stranu. V této kapitole si budu také všimát, jak na něj reagují postavy v příbězích, zda a čeho se bojí, co jim na d'áblu připadá nejvíce hroživé. Závěr práce budu věnovat postavě čerta, která je velmi častá v českém lidovém folkloru. Především tomu, čím se od d'ábla liší a zda se jí lidé měli důvod obávat.

Téma strach ve středověku je téma, kterým se zabývají zahraniční i čeští autoři. Zkoumají i jiné aspekty strachu, než ty, které jsem se rozhodla zkoumat ve své práci. Avšak já jsem se ve své práci snažila proniknout ještě více do nitra středověkého člověka. Zkoumala jsem také názory autorů, prvky které se zde opakovaly. Přitom jsem si všimla i svých pocitů, které ve mně přečtení této literatury vyvolalo. Tento jev je nejlépe zachycen v lyrice, ve které autoři nejvíce zachycují své nálady a emoce.

Ze sekundární literatury mi na začátku bádání byla nejvíce nápomocná kniha *Encyklopedie středověku*¹ dvou předních historiků, kteří se zabývají středověkem a shromáždili několik desítek hesel týkajících se středověku. Jsou jimi Jacques Le Goff a Jean-Claude Schmitt. Díky této knize jsem získala základní přehled o tématech, kterými jsem se chtěla blíže zabývat. Z hesel v encyklopedii jsem se dobrala k pochopení toho, jakou funkci církev ve středověku měla, na jaké úrovni byla v té době lékařská péče a k tomu, co znamenalo pojetí duše a těla v této době.

¹ LE GOFF, Jacques a Jean-Claude SCHMITT. *Encyklopedie středověku: doba ležících*. Vyd. 3. Praha: Vyšehrad, 2014.

Tématu strachu ve středověku se věnuje významný francouzský historik Jean Delumeau ve dvou svazcích *Strach na Západě*.² V prvním díle autor zkoumá jednotlivé jevy, které strach vyvolávaly. I když se věnuje odlišným aspektům strachu, bylo toto přínosné pro moji práci. Věnuje se zde přímo strachu jako takovému, zabývá se tím, jak se ocitl v myslích lidí a co jeho existenci podněcovalo. Sleduje zde i způsoby, jak se strach šířil mezi lidmi, jak ovládl lidové vyprávění a tím pomalu i lidskou mentalitu. Mému bádání pomohl i druhý díl *Strach na Západě*,³ kde sleduje proměnu Satana. Ten se stal všudypřítomnou postavou zodpovědnou za veškeré hříšné chování lidí. S jeho vývojem sleduje i jeho moc, která postupně sílila a ovlivňovala lidské uvažování. Svoji práci zakládá především na studiu teologických textů.

Pro kapitolu o strachu z očiště bylo pro mě klíčové dílo Jacquese Le Goffa *Zrození očiště*,⁴ kde chronologicky líčí, jak se postupně utvářela představa středověkého člověka o tomto místě. Autor zde zachycuje názory a představy církevních učitelů a duchovních o očišči jako takovém. Toto dílo podtrhává skutečnost, že místo očiště bylo zakryté tajemstvím, protože názory na jeho podobu a umístění se lišily.

Téma smrt ve středověku, které je spojené se strachem, zpracovala i česká autorka Alexandra Navrátilová ve své knize *Narození a smrt v české lidové kultuře*.⁵ Díky jejímu dílu jsem mohla nahlédnout více do středověkých lidových tradic a obyčejů. Tím jsem si přiblížila, jaké úkony bylo nutno vykonat, než člověk odešel na onen svět a co takový člověk ve svém nitru prožíval. Také strachu ze smrti a z ďábla věnoval kapitolu také český autor Martin Nodl v knize *Středověk v nás*.⁶ Název knihy vypovídá o jeho přesvědčení, že středověk je stále zakořeněn hluboko v nás samotných. Přínosem mi bylo jeho pojetí rozdělení strachu. Postavě čerta se z českých autorů věnuje například Martin Stejskal v knize *Labyrintem míst klatých*,⁷ kde uvádí, jak vznikl pravděpodobně název „čert“ a také zde uvádí nejběžnější znaky, které čerta charakterizovaly.

² DELUMEAU, Jean. *Strach na Západě ve 14. - 18. století: Obležená obec*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1997.

³ DELUMEAU, Jean. *Strach na Západě ve 14. - 18. století: Obležená obec*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1999.

⁴ LE GOFF, Jacques. *Zrození očiště*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2003.

⁵ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2004.

⁶ NODL, Martin. *Středověk v nás*. Vydání první. Praha: Argo, 2015.

⁷ STEJSKAL, Martin. *Labyrintem míst klatých: přízračnou krajinou českých zemí*. 1. vyd. Praha: Eminent, 2011.

1.1. Primární prameny a jejich možnosti

Obraz středověkého člověka mi pomáhala dotvořit středověká literatura, z které jsem pro tuto práci využila naučné texty, duchovní lyriku, středověkou prózu, legendu a středověké drama. Všechny tyto texty pochází z 14. a 15. století a vznikly, či kolovaly v prostoru českých zemí. Téma smrti bylo ve středověké literatuře velmi oblíbené. Pro kapitolu strachu ze smrti jsem využila níže uvedené primární prameny:

Sbírka *Spor duše s tělem, O nebezpečnosti času smrti*⁸ byla vydána Romanem Jakobsonem poprvé v r. 1927. Text pochází přibližně z 30. let 14. století. Lyrická skladba se nám zachovala ve třech rukopisech- ve Svatovítském rukopisu, v rukopisu univerzitní knihovny v Praze a poslední rukopis se nachází v kapitulní knihovně v Praze.⁹ Z této sbírky jsem využila báseň s názvem *O nebezpečném času smrti*. Autor se zde zamýšlí nad neodvratným koncem života. Z tohoto pramene lze vyvodit, jaký vztah a pocity měl člověk ze smrti a i to, čeho se nejvíce obával. Hlavní poselství básně je varování čtenářů před pácháním hříchů a doporučení, aby měli na paměti blízkost a neodvratnost své smrti. Jedině prožitím dobrého života bez hříchu, se lze se smrtí vyrovnat a nemít z ní ochromující strach.

Jan Lehár zpracoval celý fond české lyriky 14. století edičně v knize *Česká středověká lyrika*¹⁰, z níž jsem použila skladbu neznámého autora *Smrt*, která se dochovala z rukopisu z roku 1426 a text pochází z první poloviny 14. století.

*Snář velmi pěkný*¹¹ Vavřince z Březové je náš nejstarší snář z počátku 15. století. Tato kniha byla určena pro krále Václava.¹² V tomto Vavřincově díle se objevuje motiv smrti v souvislosti se sněním. Vavřinec sepsal nejčastěji se objevující symboly ve snech a každému z těchto symbolů přiřadil patřičný význam. Jsou to nejspíš výklady, jaké se ve středověké každodennosti objevovaly v rámci lidových pověr a příběhů. Tyto zkazky si lidé mezi sebou předávali na základě svých představ a osobních zážitků. Setkávaly se tak zde sny s událostmi, které se staly v jejich životě a kterým přisuzovali souvislost. Zajímaly mě především symboly, spojené se smrtí. Některé měly znamenat brzký příchod smrti nejen člověka, který snil, ale i lidí v jeho blízkém okolí. Zvláštní je, že symboly, které nemají se smrtí nic společného, však

⁸ JAKOBSON, Roman. *Spor duše s tělem, O nebezpečném času smrti. S úvodní studií Romana Jakobsona*. 2. vydání. Brno, nakladatelství Versus, 2002, s. 97-113.

⁹ Tamtéž, s. 43.

¹⁰ LEHÁR, J., *Česká středověká lyrika*, Praha: Vyšehrad, 1990, s. 205-206.

¹¹ VAVŘINEC Z BŘEZOVÉ. *Vavřince z Březové Snář velmi pěkný: podle úpravy Václava Hájka z Libočan vydává Čeněk Zibrt*. V Praze: J. Otto, 1908, s. 58-62.

¹² Tamtéž, s. 10.

smrt kolikrát předpovídaly. To, že Vavřinec snář zpracoval velmi pečlivě, soudím hlavně z toho, že jsou zde k jednomu symbolu přiřazeny různé situace, které můžeme zažít ve snu. Vavřinec kladl tedy důraz i na průběh děje snu, nejen na pouhé symboly.

*Spravovna*¹³ Pavla Židka je středověké dílo, které lze považovat za encyklopedii. Bylo vydané v roce 1471. Jde o sepsané rady ve dvou svazcích králi Jiřímu z Poděbrad.¹⁴ V tomto díle mě zajímal Židkův pohled na smrt. Píše zde, proč je smrt těžká a kdy naopak v ní lze hledat úlevu.

Pojmy jako je d'ábel, peklo či očistec vyvolávaly ve středověkém člověku pocity největší hrůzy, úzkosti a strachu a určitě si zaslouží samostatnou kapitolu. Samostatně se zde věnuji charakteristice očistce.

*Jiříkovo vidění*¹⁵ bylo v původní latinské podobě zpracování legendy, která se pojila ke středověkému poutnímu místu v severozápadním Irsku. Dílo, dle literární historie, vzniklo zřejmě v roce 1353 v okolí Avignonu, kde sídlila papežská kurie. Čechy v tomto případě hrály významnou úlohu při šíření tohoto díla. Český překlad této skladby je značně zestručněn, oproti původnímu latinskému originálu. Příběh je zjednodušen na pouhou dějovou kostru a věnuje se hlavně základním otázkám církevního učení. Dílo bylo zobecněno, oproti originálu, který je historicky ukotven. V českém překladu je kladen důraz na Jiříkovo putování po poutních místech a po záhrobí. Tímto překladem se četba přiblížila širokému spektru čtenářů. V té době bylo téma zážitků a putování po neznámých krajích velice oblíbené a lidem blízké. Český překlad obsahuje některá starobylá česká slova, což nám může pomoci při určování doby jeho vzniku. Vše nasvědčuje tomu, že vznikl ještě v předhusitské době. Není známo, zda autor českého překladu zkrátil dílo sám nebo překládal již zkrácenou latinskou předlohu, která se dochovala v klášteře v Admontu v Rakousku.

V další části práce se věnuji postavě d'ábla. Hrůza, kterou tato postava vyvolávala mezi lidmi, byla také jednou z důležitých forem strachu. Vždyť lidé se díky strachu z d'ábla a pekla často zamysleli nad svými spáchanými hříchy anebo se díky tomuto strašáku hříchům vyhýbali úplně. Kapitola začíná charakteristikou této postavy a jejími nadpřirozenými

¹³ ŽÍDEK, Pavel. *M. Pavla Židka Spravovna: vyd. Zdeněk V. Tobolka*. V Praze: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1908, s. 47-50.

¹⁴ Tamtéž, s. 6

¹⁵ KOLÁR, Jaroslav a Milada NEDVĚDOVÁ: Jiříkovo vidění. In *Próza českého středověku*. Praha: Odeon, 1983, s. 205 – 232

schopnostmi. Postava ďábla byla velmi oblíbena v literatuře, umění i dramatu. V kapitole o ďáblovi jsem použila tyto primární prameny:

Legenda o sv. Prokopu,¹⁶ jejíž vznik je datován do poloviny 14. století. Zde se mnich Prokop setkává s ďáblu v Sázavských lesích, kde se v té době usídlil.

Pro tuto kapitolu jsem opět využila prózu *Jiříkovo vidění*,¹⁷ kde jsou velice barvitě popsány ďáblové i jejich skutky.

Postava ďábla se objevuje také v českém středověkém dramatu. Využila jsem k tomuto tématu *Staročeské drama*¹⁸ Josefa Hrabáka. Během četby středověkého dramatu si musíme uvědomit, že už v této době se část tvorby obracela k obyčejným prostým lidem jazykem, který byl pro ně přirozený. Na rozdíl od literatury, která byla určena pro vyšší vrstvy a duchovní, se ve staročeském dramatu objevovaly prvky lidového jazyka a humoru, kterými se drama více přibližovalo lidovému prostředí.¹⁹ Z tohoto důvodu jsem ho také využila do své práce. Pro středověké drama je typická náboženská tematika, vzhledem k tomu, že náboženství tehdy ovládalo duševní život téměř všech lidí.²⁰ Obě hry, které jsem využila, zachycují typický obraz, kdy se ďáblové snaží svést člověka k hříchu svými pekelnými kousky.

*Hra veselé Magdaleny*²¹ vznikla ve 14. století, což byla doba českého středověkého dramatu.²² Tento český dramatický text se dochoval v Drkolenském rukopisu. V této hře je mnoho zpívaných částí.²³

Hra *O Kristovu zmrtychvstání*²⁴ pochází asi z druhé poloviny 14. století. Text se dochoval v Klementinském rukopisu.²⁵

¹⁶ VRCHLICKÝ, Jaroslav. *Legenda o sv. Prokopu*. Praha: J. Otto, 1897.

¹⁷ KOLÁR, J., NEDVĚDOVÁ M.: *Jiříkovo vidění*, s. 205 – 232.

¹⁸ HRABÁK, Josef. *Staročeské drama*. Praha: Československý spisovatel, 1950.

¹⁹ Tamtéž, s. 5.

²⁰ Tamtéž, s. 6.

²¹ Tamtéž, s. 39-42.

²² Tamtéž, s. 10.

²³ Tamtéž, s. 247.

²⁴ Tamtéž, s. 45-70.

2. Strach

2.1. Charakteristika strachu

Co je to vlastně strach? Strach je z fyziologického hlediska čistě šokovou emocií, kterou vyvolá předcházející vědomí přítomného nebo blížícího se nebezpečí, jež by mohlo ohrozit náš život. Hypotalamus tak mobilizuje celý organismus k sebeobraně.²⁶ Projevuje se jak fyzicky, tak psychicky. Strach je nám věcí přirozenou, je to tedy reflex umožňující organismu uniknout dočasně smrti. Je to pocit, který nás varuje ve vypjatých a nebezpečných situacích, je to jedna z nejsilnějších emocí, která nám pomáhá přežít. Bez této schopnosti by žádný druh na planetě nepřežil.²⁷ Provází nás od samého začátku života až do jeho konce.

V mentalitě středověkého člověka odlišujeme dva druhy strachu – kolektivní a individuální. Kolektivní strach se týkal většiny lidí, podléhali mu a nedokázali se mu bránit. Individuální strach byl většinou strach jedinců způsobený pocity z různých sociálních prostředí. Pociť strachu středověkého člověka měl vždy reálně vnímanou příčinu, která nebyla ničím iracionálním. Lidé ve středověku vnímali svět, v němž žili jako boží dílo, které se řídilo božskými zákony a mělo předem daný řád.²⁸

2.2. Druhy strachu

V různých dobách měli lidé i různé strachy. Tyto strachy se často měnily podle situace, která právě v té které době nastala. V dobách sucha nejspíš kraloval strach z hladomoru, v období epidemie moru zase vládl strach z nákazy a jisté smrti. Celková hrozba smrti se rozpadla na jednotlivé druhy strachu, také díky duchovním, kteří různé lidské strachy odhalili a pojmenovali je. Tak vznikl seznam několika aspektů, kterých se lidé báli.²⁹ Lidé se strachu bránili různě. Pociť ochrany a bezpečí je pro lidský život zásadní. Bezpečí symbolizuje život, kdežto nebezpečí smrt.³⁰ Lidé se například chránili amulety, kterým přisuzovali čarovnou sílu a věřili, že je dokáží uchránit před neštěstím, nemocí či například i před urknutím čarodějnice či zlého ducha. Strach se promítl také do lidového vyprávění, do děsivých příběhů s dobrými, ale i špatnými konci. Protože lidé tím, že o svém strachu z čehokoliv mluvili, pojmenovali ho a probírali ho ze všech možných úhlů, tak to byl určitě i

²⁶ DELUMEAU, Jean. *Strach na Západě ve 14. - 18. století: Obležená obec*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1997, s. 24.

²⁷ Tamtéž, s. 19.

²⁸ NODL, Martin. *Středověk v nás*. Vydání první. Praha: Argo, 2015, s. 218.

²⁹ DELUMEAU, J., *Strach na Západě ve 14. - 18. století, 1997*, s. 34.

³⁰ Tamtéž, s. 18.

jistý způsob, jak se s pocity strachu vyrovnat. Strach tvoří důležitou složku lidské zkušenosti, navzdory úsilí, které bylo a je lidstvem vynaloženo na jeho překonání.³¹ Strach je sice podstatný pro naše přežití, například v boji o život, ale je-li ho příliš a nemůžeme-li jeho negativní energii dostat ze sebe ven a držíme-li ho v sobě, pak se dá říci, že si ho i pěstujeme, a to může mít na naši mysl a posléze i na celkovou osobnost velice negativní dopad. Tím může dojít k narušení osobnosti a ten, kdo je vystaven strachu neustále, se může stát najednou někým jiným.

Také hromadný strach se šíří velice rychle. Stačí, když několik lidí v davu nebo ve větší skupině podlehne strachu, pak se může stát, že vyvolají paniku mezi ostatními lidmi a to pak vede ke scestnému až sebevražednému lidskému jednání.³² Strach je emoce, která se snadno vycítí a tím lehce přenese i na druhé lidi. Je to možná dáno tím, že lidé jsou odjakživa zvyklí žít ve společnostech a protože na tom, jak rychle reagovali na nebezpečí, závisel mnohdy jejich život, byli lidé spjatí i více emočně a vycítili i sebemenší náznak strachu z něčeho či někoho u svých blízkých. Je možné říci, že během času se naše lidské strachy velice změnily. Dnes se lidé bojí a mají strach kolikrát i z „maličností“ a nepodstatných věcí. Je pravdou, že se lidé v každodenním životě nebojí většinou smrti a ani nemusí bojovat o přežití. Bojí se a řeší starosti, které se ani v nejmenším nemohou vyrovnat strachu a starostem lidí ve středověké společnosti. Strach byl také věcí snadno zneužitelnou. Díky strachu lidstvo bylo a je snáze ovládáno těmi mocnými.

³¹ Tamtéž, s. 18.

³² Tamtéž, s. 20.

3. Strach ze smrti

Smrt. Při prvním zamyšlení by se dalo říci, že je to přirozená součást našeho života, avšak při podrobnějším prozkoumání zjistíme, že v dnešním civilizovaném světě se s ní nestýkáme tváří v tvář tolik, jako lidé v pozdním středověku. Je to něco, z čehož jsme dnes vytvořili tabu, něco neurčitého a vzdáleného, něco, co si odmítáme připustit a co jsme vytlačili za zdi nemocnic a hospiců. Smrt tehdy čekala na každém kroku a tím, že se s ní lidé potkávali během života nesčetněkrát, byla brána jako věc přirozená, věc, která byla součástí všedního dne. Smrt rušila všechny rozdíly mezi lidmi. Můžeme také říci, že lidé byli na smrt svým způsobem zvyklí, určitě ale za to může také fakt, že se smrtí a umíráním přicházeli do styku během svého života mnohokrát. Nezáleželo na tom, zda je člověk chudý nebo bohatý, mladý nebo starý, před smrtí si byli lidé rovni.

Smrt přicházela také do lidského života mnohem dříve, než je tomu dnes. Nejednalo se jen o umírající starce, či oběti válek nebo násilí, které v té době nebylo ničím neobvyklým, ale do náruče smrti odcházely i často právě narozené, či malé děti. Mělo to několik odůvodnění. Časté změny a výkyvy ve stravování způsobovaly vrozené či akutní zdravotní potíže. V letech, kdy byla neúroda, a lidé procházeli obdobím hladomoru, trpěli podvýživou a jejich organismus byl velice oslabený. Nekvalitní a závadná strava snadno tehdy mohla způsobit hromadnou otravu. Zranitelná imunita středověkých lidí všech společenských vrstev se musela potýkat i s různými druhy parazitárních onemocnění.³³ Lékařská péče se v té době teprve začínala rozvíjet a odborné znalosti medicíny byly velice omezené. Lidé, kteří onemocněli, se často nedočkali uzdravení, protože lékaři nemohli nabídnout účinnou léčbu a prostředky k jejich vyléčení, proto si své léky i sami vyráběli. Nemocní se museli spolehnout na léčivé účinky bylin a mastí. Pokud ovšem ani to nepomohlo, nezbývalo jim nic jiného než boží víra.³⁴ Totéž platilo i při úrazech, které se stávaly nejen v boji, ale i v běžném životě. Jednoduché chirurgické zákroky byly prováděny v nesterilním prostředí, nesterilními nástroji a to zvyšovalo mnohonásobně riziko infekce. Příčinou smrti bylo tedy v mnohých případech i takřkajíc banální onemocnění nebo lehký úraz.

Dále ani osobní hygiena a všeobecně hygienické podmínky nebyly na takové úrovni, jaká je pro nás dnes běžná. I to byl důvod toho, že lidé umírali často vlivem nemocí a

³³ LE GOFF, Jacques a Jean-Claude SCHMITT. *Encyklopedie středověku: doba ležících*. Vyd. 3. Praha: Vyšehrad, 2014, s. 495.

³⁴ Tamtéž, s. 335-336.

epidemií, které se tak snadno mezi populací rozšiřovaly. Pokud člověka potkalo neštěstí v podobě epidemie, nemoci, války či přírodní pohromy bylo to tehdy odůvodňováno a považováno za boží trest, který následoval jako odplata za spáchané hříchy.³⁵

Příchod smrti si lidé odjakživa spojovali s různými znameními. Lidská pověřivost se prokázala i v tomto případě. Důvodem tak mohlo být neustálé připomínání smrti, aby se člověk vyvaroval hříchu a samotná znamení ho měla tak na smrt svým způsobem připravit. Člověk byl tak najednou nucen k zamyšlení sám nad sebou a svým životem.

Pokud člověk onemocněl, lidé kolem něj se začali připravovat na jeho možný odchod. To, že se blíží jeho smrt, si vykládali také díky různým úkazům v jeho okolí. Za věštbu smrti považovali i například projevy chování zvířat nebo jejich spatření. Smrt tak mohlo přinést houkání sýčka, klování ptáka do okna nebo blízkost sovy pálené přezdívané dokonce „smrtonoška.“ Myšlenky na blížící se smrt se také mohly objevit při náhodném zvuku v domě, či spadnutí obrazu nebo přiboru na zem. Smrt také věštila taková znamení jako odchlíplé uši a dvojitý stín na stěně.³⁶ Pokud někdo spatřil tato neblahá znamení, začal se obávat, že někdo z jeho blízkých zemře nebo že se má připravovat na svůj vlastní konec.

Dříve bylo naprosto běžné umírání člověka za přítomnosti rodiny a přátel a nikdo, kdo rodinu a přátele měl, nezůstával v tomto nejtěžším okamžiku rozloučení se životem sám. U osob s větším společenským postavením bylo umírání často i dokonce veřejnou záležitostí.³⁷ Před smrtí člověka, umíral-li v klidu doma mezi svými nejbližšími, byly prováděny i náležité náboženské rituály. Bylo mu poskytnuto poslední pomazání, požehnání a poslední pořízení. Člověk se musel na odchod připravit, rozloučit se a tyto úkony měly člověka za přítomnosti kněze připravit na poslední cestu. Zemřít bez těchto zaopatření byl důvod k obavám. Byly to totiž poslední služby, které měly umírajícímu člověku dopomoci ke spasení duše. Co vlastně znamenalo pro takového člověka spasení duše? Znamenalo to pro něj hlavně odpuštění špatných činů, kterých se dopustil, ale nejen to, umírající člověk se musel v té chvíli odevzdat smrti, musel se v té chvíli vyrovnat se světem, urovnat veškeré závazky a usmířit se s Bohem.³⁸ Díky tomu, že umírání bylo spojeno i s určitými rituály, byla smrt více brána jako nevyhnutelná součást života, lidé byli nuceni se na smrt připravit, přemýšlet o ní.

³⁵ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 169.

³⁶ BALÁŠ, Emanuel, et al. *Československá vlastivěda díl III: Lidová kultura*. Praha: Orbis, 1968, s. 250-251.

³⁷ DINZELBACHER, Peter. *Poslední věci člověka: nebe, peklo, očištec ve středověku*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 26.

³⁸ NAVRÁTILOVÁ, A., *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 184-185.

Strach ze smrti se začal rodit ve 12. století. V této době člověk začal přikládat pozemskému životu větší cenu. Lidem se nechtělo opustit tento svět a právě realita, že jej opravdu jednou opustit musí, se stala nepříjemnou myšlenkou, které se lekali.³⁹

Středověkou společnost ovládala církev, lidé tak žili podle jejích pravidel, ale nemuseli se samozřejmě ztotožňovat s celým křesťanským učením.⁴⁰ Křesťanství nastolilo nový řád pravdy a vztahu k nadpřirozenu.⁴¹ Až do doby vědeckého pokroku lidé věřili, že po smrti je další život. V křesťanství byl základní slib vzkříšení mrtvých vysloven poprvé svatým Pavlem.⁴² Tuto víru v další formu bytí lze najít i ve všech starších náboženstvích.⁴³ Církevní otcové, kazatelé a mniši pojímali smrt jako osvobození duše, jako nové zrození, které je nezbytné.⁴⁴ Smrt tedy byla branou do „onoho světa“, do jiné další sféry, nebyl to definitivní konec a úplné odloučení od živých, ale počátek něčeho nového, lidé věřili, že se setkají „na nebesích“.⁴⁵ Víra v to, že znovu uvidí své dávno zemřelé předky, ale i nejbližší, kteří odešli nedávno, jim pomáhala v klidu odejít z toho světa.

Můžeme s jistotou říci, že téma smrti lidí vždy fascinovalo. Nejen že vzbuzovalo respekt, ale především je děsilo. Lidem je odjakživa přirozený strach z neznáma, z toho co bude. Člověk je jediný, kdo ví předem, že po narození velmi brzy zemře, zvíře svoji smrt nepředjímá, tak je zbaveno strachu z blízkého konce.⁴⁶ Musíme si ale uvědomit, že dnes máme jiný strach, než lidé kdysi. Dnes se bojíme procesu umírání, děsí nás bolest při odchodu, bezmoc a nemožnost se o sebe postarat v posledních dnech života při vleklé nemoci. Také osamění v nemocnicích a opuštění svými blízkými před blížícím se koncem. Středověcí lidé tímto strachem netrpěli, často člověk umíral doma a ve společnosti svých nejbližších, kteří mu byli v těžkých chvílích života láskyplnou oporou. Pomocí mu mohla být také víra v Boha a člověk věděl, že na smrt není sám. Podle křesťanského pojetí každý člověk má duši, na rozdíl od zvířat, která mají pouze fyzické tělo. Člověk se tedy skládá z hmotného, stvořeného a smrtelného těla a z nehmotné, stvořené a nesmrtelné duše. Duše je jedinečným výtvorem Boha, kterou vdechl člověku ještě před jeho početím.⁴⁷ Nejoblíbenější představou středověku byla víra, že duše sídlí během života v srdci, ale objevovaly se i názory, že je

³⁹ LE GOFF, Jacques. *Zrození očištění*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2003, s. 224.

⁴⁰ ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti: doba ležících*. Vyd. 1. Praha, 2000. s. 128.

⁴¹ LE GOFF, J. a SCHMITT, J., *Encyklopedie středověku: doba ležících*, s. 867.

⁴² Tamtéž, s. 813.

⁴³ ARIÈS, P., *Dějiny smrti: doba ležících*, s. 127.

⁴⁴ LE GOFF, J. a SCHMITT, J., *Encyklopedie středověku: doba ležících*, s. 678.

⁴⁵ NAVRÁTILOVÁ, A., *Narození a smrt v české lidové kultuře*, s. 168.

⁴⁶ DELUMEAU, J., *Strach na Západě ve 14. - 18. Století*, 1997, s. 19.

⁴⁷ LE GOFF, J. a SCHMITT, J., *Encyklopedie středověku: doba ležících*, s. 812 - 813.

umístěna v hlavě.⁴⁸ Můžeme tak říci, že i když je člověk hříšný, pořád si nese božské znamení. Díky fyzickému tělu je během pozemské existence snadnější se dopustit hříchu, ale tělo zároveň může být i prostředkem spásy, které lze dosáhnout odříkáním, cudností či manuální prací. Smrt pro středověkého člověka znamenala především oddělení duše od těla. Tyto dvě části, které byly přinuceny od narození ke společnému pozemskému soužití, se v okamžiku smrti od sebe oddělily a každá se mohla vydat svou vlastní cestou. Fyzické tělo se pohřbívalo do země a tímto bylo předurčeno k pomalému rozkladu, ale tento osud těla křesťany neznepokojovalo.⁴⁹ Lidé tedy neměli největší strach ze samotného umírání a okamžiku smrti, ale z toho, jak bude naloženo s jejich duší, zda půjdou do nebe a jejich duše bude spasena, či do pekla a duše bude naopak zatracena. Toto se však odvíjelo od způsobu života jaký vedli, především jestli byli dobrými křesťany.

Církev využívala právě této úzkosti ze smrti a obav z osudu duše, aby v lidech vyvolala touhu po pokání. Podněcovala schválně nejistotu a obavy. Byl to způsob, jakým se z lidí stávalo poslušné stádo a jak je přinutit, aby zavrhli pozemské radosti a aby pohrdali tímto světem.⁵⁰

Ve středověku lidé vnímali duši a tělo jako samostatné části. Během života se tyto dvě části spojily a fungovaly jako celek. Zkaženost duše se mohla projevit na fyzickém lidském vzezření, mohlo jít i o nemoc, která měla typické tělesné projevy. Kupříkladu nemocný leprou byl považován za hříšníka, který se snažil najít způsob jak duši a tělo zbavit poskvrnění. Utrpení fyzického těla malomocného bylo výrazem malomocenství duše. Lepra byla symbolem toho, že se člověk dopustil hříchu, nejčastěji sexuálního. Nemocní leprou tak byli nuceni spáchat jakousi symbolickou sociální smrt. Nesměli přijít s nikým do styku, byli zbaveni majetku. Nemocný člověk byl tak na samém okraji společnosti, byl společností zavrhnut.⁵¹

⁴⁸ Tamtéž, s. 815.

⁴⁹ Tamtéž, s. 812 - 813.

⁵⁰ Tamtéž, s. 678.

⁵¹ LE GOFF, Jacques a Nicolas TRUONG. *Tělo ve středověké kultuře*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2006, s. 80-81.

3.1. Smrt ve středověké literatuře

3.1.1. Báseň O nebezpečném času smrti

V úvodní studii Romana Jakobsona ke sbírce středověkých básní *Spor duše s tělem, O nebezpečném času smrti*⁵² je uvedena smrt jako velice oblíbené téma středověkých umělců, jak v literatuře, tak i ve výtvarném umění.⁵³ Je pro nás důležitý fakt, že dříve lidé věřili tomu, že tělo a duše jsou oddělené a samostatné. Jakoby to byly samostatné osoby, které mají svoji hlavu, srdce a mysl.⁵⁴ V samotné básni *O nebezpečném času smrti*⁵⁵ středověký autor popisuje pomíjivost lidského života, připomíná, že nemáme jistotu v ničem. Je to připomenutí toho, že lidé by neměli zbytečně ulpívat na hmotných věcech. Právě lpění na majetku, jednoduchý, rozmařilý život v přepychu, kdy se člověk nemusel zabývat tím, kde sežene jídlo a ošacení pro děti, či jak přežije další den bez střechy nad hlavou, se mohlo vyvinout v touhu hromadit další a další bohatství. Tím se také mohla rozvinout nechuť k dávání, tedy lakota. V okamžiku smrti tak mohl člověk pocítit paniku nikoli z toho, že přichází o život, ale že přichází o svůj nahromaděný majetek. Tento fakt podporuje obraz středověkého malíře Hieronyma Bosche, kde je vyobrazen ďábel, který pokládá pytel zlatáků na lůžko umírajícího, aby si mohl snad naposledy sáhnout na svoje bohatství.⁵⁶ Jakoby peníze snad mohly nahradit dotek milujícího člověka. Tento příklad je čtenáři varováním před chamtivostí, které by se zbožný člověk měl vyvarovat.

Přehnané lpění nemuselo být jen na věcech, ale i na lidech. Ulpívat lze však i na fyzické kráse, která je věcí velice pomíjivou a v okamžiku smrti se rozplyne jako vzduchová bublina. V té chvíli je úplně jedno, zda člověk byl úchvatně krásný nebo úplně obyčejný, či nějak viditelně fyzicky poznamenaný. Je nám to také připomínkou, že bychom si měli všimnout jiných a hlubších hodnot, než je krása a vzhled.

Najít zde můžeme i varování před marnivostí, pýchou a touhou po obdivu ostatních lidí. Je to právě tato pomíjivost a nejistota, z čeho lidé mohli mít strach, neměli se čeho chytit, na co se spolehnout. To, co celý život budovali, bylo rázem pryč, během sekundy. Tato skutečnost musela být frustrující.

⁵² JAKOBSON, Roman. *Spor duše s tělem, O nebezpečném času smrti. S úvodní studií Romana Jakobsona. 2.* vydání. Brno, nakladatelství Versus, 2002. 97-113.

⁵³ Tamtéž, s. 26.

⁵⁴ Tamtéž, s. 38-39.

⁵⁵ Tamtéž, s. 97-113.

⁵⁶ ARIÈS, P., *Dějiny smrti: doba ležících*, s. 166-167.

Dále autor přirovnává smrt k vrahu a nepříteli, který vezme život každému. Z toho přirovnání lze říci, že cítí obavu a respekt a promlouvá ke čtenářům tak, aby vnímali a připustili si fakt, že si je smrt jednoho dne vezme k sobě, bez ohledu na to, jak moc lpí na životě. Smrt vnímá sice jako nepřítel, ale je s jejím příchodem a s její nevyhnutelností smířený. Tvůrce veršů dal smrti lidskou podobu, která chce vzít člověku vše. Toto přirovnání smrti k fyzické osobě je ve středověku velice časté. Lidé ve své fantazii si zpodobňovali smrt v různých fyzických podobách. Zřejmě tak činili z toho důvodu, aby smrti dali nějakou konkrétní podobu, kterou by se jí přiblížili. Díky tomu, že věděli jak vypadá a měli konkrétní představu o jejím vzezření, smrt tak ztrácela na své tajemnosti a nebyla pro ně tak hrozivá. Nejčastější způsob zobrazení smrti v ikonografii bylo ztvárnění smrti jako umrlce, nejčastěji to byl kostlivec se zbytky vaziva.⁵⁷ Pojem „smrt“ tedy neznamenal pouze okamžik, kdy člověk naposledy vydechl a jeho duše opustila tělo.

Můžeme se ptát, jestli jistota smrti nezpůsobila někdy až letargii a otupělost vůči životu? Kladli si lidé otázky, jaký má tedy život smysl, když nemáme žádné jistoty a nic netrvá věčně? Autorovou odpovědí na tyto otázky je rada jak vést lepší život, aby se nemuseli obávat a strachovat co přijde po smrti. Lidé by si podle něj měli stále připomínat, že nikdo neví dne ani hodiny, kdy zemře a mít na paměti právě onu blízkost smrti. I toto by podle něj mělo pomoci uchránit se před hříšným životem. Někteří lidé na smrt nemyslí, nepřipouštějí si, že by je něco takového mohlo v blízké době potkat, jako by byla smrt někde v dáli. Takoví lidé se zamyslí nad svým životem a smrtí až na samém konci, třeba až když mají smrt na jazyku. Potom teprve přemítají, jaký život vedli. Mnohdy napáchali činy, kterých litují a rádi by vše vzali zpět, ale to už je pozdě. Snaží se to tedy napravit aspoň modlitbami k Bohu a prosí ho o odpuštění. Bůh je však spravedlivý a skutky každého člověka předurčí cestu jeho duše. Člověka, který žil život podle mravních zásad, měl čisté svědomí a nehleděl jen na sebe, ale byl i přínosem pro ostatní lidi i okolní svět, Bůh nikdy nezavrhl.

Autor je přesvědčen, že ze smrti se nedá vykoupit, nelze ji obelstít a nelze ji utéct. Člověku nezbývá nic jiného, než se s touto skutečností a charakterem smrti smířit a žít podle nejlepšího svědomí, aby nemusel na smrt čekat ve strachu z trestu za své hříchy. Pocit úzkosti, bezmoci a zoufalství podtrhuje na konci básně čin hříšného člověka, kdy jistý muž jakoby paralyzován strachem ze zatracení své duše, obětoval i své děti smrti, jen aby se mohl ze zatracení vykoupit a vrátit zpět vše špatné, co kdy napáchal. Autor nás vybízí ke zbožnému

⁵⁷ ARIÈS, P., *Dějiny smrti: doba ležících*, s. 145.

životu bez hříchů, k uctívání Boha, ke skromnosti a varuje před pýchou. Nelze tu vyčíst nic o strachu ze samotného okamžiku smrti nebo procesu umírání, protože se opravdu lidé dříve toho okamžiku nebáli? Lidé určitě měli obavy i z tohoto, ale byl to strach menší a pro ně třeba zanedbatelný, oproti tomu, co se stane po smrti s naší duší. Autor tedy tento okamžik smrti přechází a jako hlavní, čeho by se měl člověk strachovat, bere právě to, co se stane s duší po skonu člověka. Podle něj je to jediná věc, které by se tak člověk měl obávat. Dalo by se říci, že člověk, který žil dobrý, bezúhonný život se nemusí smrti obávat, protože jeho duše bude spasena. Je však toto možné brát opravdu jako útěchu? Pokud byl člověk k sobě upřímný a věděl, že se dopustil hříchů, tak byl zde důvod se z přicházející smrti strachovat. Člověk bez hříchů se tedy strachovat nemusel, ale mohly se u něj objevit obavy. Obavy a nejistota, zda svůj život nemohl vést ještě lépe.

S určitostí můžeme říci, že pro každého z lidí je smrt velká neznámá, ač si o ní mohl přechíst v mnoha básních, legendách a hledat v nich útěchu. Avšak přece jen nemohl vědět, jaká bude opravdová skutečnost, až přijde právě jeho čas. Je proto jisté, že nejtíživější strach měl středověký člověk v hodině smrti.⁵⁸ Nikdo neví, co nás po odchodu z tohoto světa čeká. Lidé ve víře, že se nemají čeho bát, pokud budou vést správný ctnostný život, hledali útěchu a dost možná i v dnešní době stále ještě hledají.

Můžeme však s jistotou říci, že existuje člověk, který žil opravdu bez hříchu a bez jediné špatné myšlenky? Pro tuto otázku nemáme jasnou odpověď a nemáme žádné důkazy o tom, že by existoval člověk, který by díky svému bezhříšnému a ctnostnému životu byl zcela strachu ze smrti zbaven. Toto lze můžeme s určitostí říci jen u těch nejmenších, kteří nemají rozum a nejsou ještě nijak ovlivnění životem a lidmi. Děti opravdu musely odcházet ze světa beze strachu. Dále se lze domnívat, že jedinou výjimkou mezi dospělými, kdy člověk na smrt nahlížel beze strachu a naopak k ní upínal svou mysl s nadějí na vysvobození, byl člověk velice trpící a nemocný, který na smrt pohlížel jako na únik a záchranu ze svého soužení.

Autor těchto veršů se snažil lidi nabádat k tomu, aby na smrt byli připraveni, chovali se jako ti nejlepší křesťané a neponechávali nic ve svém životě náhodě, protože nikdo si nemohl být jistý, kdy skončí jeho čas na zemi. Chtěl tak, aby se lidé vyhnuli situaci, kdy si jako umírající uvědomí své chyby a hříchy až na smrtelném loži a kdy už je na nápravu a záchranu duše pozdě. Tehdy jim zbývá prostor už pouze k lítosti a strachu, když odcházejí ze světa v bolestném očekávání, co vlastně po smrti bude s jejich duší, kam se odebere.

⁵⁸ DELUMEAU, J., *Strach na Západě ve 14. - 18. Století*, 1997, s. 282.

3.1.2. Báseň Smrt

Další lyrická báseň s názvem *Smrt*⁵⁹ nám pomůže odkrýt, jaké pocity vzbuzovala smrt dříve. Autor této básně vyjadřuje své pocity z vlastní blížící se smrti. Z veršů plyne jistá sebereflexe a lítost nad neuváženým činem. Možná ho v té době tížilo svědomí a měl potřebu se vyzpovídat ze svého úzkostného strachu ze smrti nebo byl nemocný a cítil, že se blíží jeho poslední hodinka. Báseň svým obsahem ve čtenáři vyvolává úzkost a strach z konce života. Verše jsou plné lítostivých slov, je z nich cítit smutek a výčitky ze spáchaných hříchů a neméně i obava nad osudem své hříchy pošpiněné duše. Má to být varování pro čtenáře, aby se vyvarovali podobných činů.

„*Smrt ke mně vždy pospiechá; zastane-li mého hriecha, duše kázní nemine...*“ V těchto verších se autor zpovídá z toho, že se dopustil hříchu a je si jist, že bude potrestán. Vyjadřuje úzkost z toho, čeho se dopustil. Dále ve verších „*Svět rozličné činy hodí, a ty činy život vodí, jimiž dušici uškodí, žeť i s tělem zahyne...*“ jakoby se vymlouval na okolnosti, za kterých se dopustil hříchu. Nejspíš se dostal do nějaké životní situace, v které učinil něco špatného. Sám se zamýšlel nad tím, co bude následovat a jak mu hřích poničil duši, která je tímto odsouzená k zániku. Autor věří tomu, že naše činy ovlivňují naši budoucnost v životě i po něm. Je zřejmé, že lidé věřili v „boží mlýny“, v jakousi příčinu a následek, kdy každý bude platit po smrti za své činy, ať už za dobré či špatné. Autor také nabádá čtenáře k tomu, aby si uvědomil, že má naději svým chováním ovlivnit to, co bude po smrti následovat a také z básně můžeme vyčíst, jak málo člověk dbá na to, jak díky jeho chování může být žalostný a těžký jeho konec. Pokud člověk provedl něco zlého, dopustil se špatného skutku, bylo zřejmé, že se tyto činy vtiskly do jeho duše takovým způsobem, že po smrti byla tato duše předurčena k zániku spolu s tělem a dočkala se věčného zatracení. „*Dušička ponese viny a na tělo vžaluje rúkú: „Prokleté hriešné tělo, cos dle zaviniti smělo! Pro tvé tak nesličné dielo jsem milosti strádajíc.*“ Zde se nám opět potvrzuje víra v oddělené tělo a duši. Ze svých hříchů autor viní hlavně své fyzické tělo, které jakoby ho přemluvilo k špatnému činu a mohlo za to, že se vydal na špatnou stranu. Fyzické tělo je podle básníka strůjcem všech hříchů, a duše, která je od narození čistá, je nucena převzít následky konání fyzického těla. Dále rezignovaně, možná v zoufalství, prosí o milosrdenství pannu Marii. Tato báseň v sobě skrývá velké poselství pro čtenáře, a to, žít život bez hříchů. Autor si uvědomil svoji chybu a ponaučil se a chtěl toto poznání předat dál.

⁵⁹ LEHÁR, J., *Česká středověká lyrika*, s. 205-206.

3.1.3. Snář velmi pěkný

Zmínku o smrti můžeme najít i ve středověkém díle Vavřince z Březové, *Snář velmi pěkný*.⁶⁰ Lidé si nemohli odpočinout od smrti ani ve spánku, kdy se ráda připomínala a zjevovala skrz symboly ve snech. Připomínala tím lidem, že na ně čeká a že opravdu existuje, možná proto, aby náhodou nezapomněli na to, jak je život pomíjivý. Nalezneme zde symboly, které předpovídaly pro snícího člověka smrt, ale také ve snu se mohl setkat přímo s mrtvými, což mohlo znamenat různý výklad. Některé symboly, které znamenaly předzvěst smrti, na první pohled nevypadaly ani zdaleka hrozivě, avšak jejich symbolika byla znepokojující.

Z těch symbolů, které na první pohled nevypadají zle lze uvést například sen o tom, že vznešenému člověku oholili hlavu a oblékli jej do mnišského oděvu. Ač tento symbol není sám o sobě nijak děsivý, významem patří k těm k nejhorším, takového člověka měla postihnout osamělá a teskná smrt. U prostého člověka však toto znamenalo, že zemře v chudobě a zármutku. V symbolice obléknutí mnišského hábitu se odráží konec světského lidského života. Byla to vlastně svým způsobem také smrt, kdy člověk opustil běžný světský život a uzavřel se před ním mezi zdmi kláštera. Pokud se tento sen zdál vdané ženě, brzo se stala vdovou. Zde se motiv uzavření se před světem opakuje. Žena, která se rozhodla žít do konce života v odloučení a nepřijala další sňatek.

Pokud člověka navštívila smrt ve snu a viděl sám sebe jako umrlce, znamenalo to, že ztratí svou víru.⁶¹ Středověký člověk byl jasně přesvědčen, že pokud ztratil víru, ztratil i svoji duši a dočkal se zatracení, což bylo bráno jako nejhorší konec života. Bylo to pro něj tím nejhorším koncem, kterého se mohl dočkat a něco, čeho se lidé nejvíce strachovali. Bylo také možné se ve snu setkat přímo s mrtvými, což ovšem neznamenalo, že člověk zemře, onemocní nebo že se mu stane nějaká špatná věc. Dokonce zde můžeme nalézt to, že střet s mrtvým mohl znamenat i štěstí. Slyšel-li člověk ve snu zpívat mrtvého příjemnou píseň, měl očekávat dobré zprávy.⁶² Zpívat radostnou píseň může jedině mrtvý, jehož duše dosáhla spasení a tak toto bylo bráno jako dobré znamení. Za dobré znamení lze považovat i sen o nesení mrtvého k hrobu, což mělo přinést radost a štěstí. Pokud člověk vzal vlasy mrtvého a byl chudý, čekalo ho bohatství. Vidět mrtvého, jak je vnesen do vlastního domu, mělo přinést majetek. V tomto případě tedy mrtvý představoval dokonce symbol bohatství nebo nějakého majetného zisku. Pokud měl člověk sen o tom, jak zápasí s mrtvým, kterého znal a tento zápas

⁶⁰ VAVŘINEC Z BŘEZOVÉ, *Snář velmi pěkný*, s. 58-62.

⁶¹ Tamtéž, s. 19-20.

⁶² Tamtéž, s. 61.

vyhraje, byl zbaven veškerých smutků a zármutků, či pokud ho sužovala nemoc, měl se uzdravit. Naopak, ten samý sen, v němž člověk zápas s mrtvým prohrál, znamenal, že se má obávat vězení, mučení nebo těžké nemoci.⁶³ Z těchto výkladů snů můžeme vyzorovat souboj mezi člověkem a smrtí. Záleželo však na člověku, jak se s bojem vypořádal. Konečný výsledek zápasu odrážel lidské podvědomí. Můžeme usoudit, že pokud měl člověk silnou vůli k životu a odhodlání se v životě nevzdávat, pak tedy vše vyhrál nejen ve snu, ale i ve skutečném životě a porazil své obavy a trápení, které ho tížily během života. Kdežto na druhou stranu člověk, který ve snu prohrál boj s umrlcem, mohl postrádat právě vůli k životu. Člověk, kterému se zdálo, že se viděl ležet živý mezi mrtvými v hrobě, mohl dle snáře očekávat mnoho zármutku a trápení.

O některých symbolech smrti ve snech nemůžeme říci s určitostí, zda jsou dobré či špatné. Ten, kdo měl sen, že vyjmul kost z hrobu mrtvého, mohl očekávat nalezení peněz, které měl však doprovázet strach.⁶⁴ Mohly to být tedy peníze nepoctivě získané nebo patřící někomu jinému. Tento člověk měl mít strach díky tomu, že si nebyl jist původem peněz.

Obecně setkání ve snu s nebožtíkem mělo mnoho výkladů. Potkat nebožtíka ve snu se zdálo jako nepřímý střet se smrtí, avšak to nebyl důvod k obavám před blížícím se koncem života. Lidé setkání ve snu s umrlcem proto nevnímali jako něco špatného, z čeho by měli jen strach a věřili, že tento symbol může znamenat předzvěst změn k lepšímu, protože právě ono setkání může být i poslem dobrých zpráv.

3.1.4. Spravovna

Židek se ve svém díle *Spravovna*⁶⁵ zabývá i tím, na co by měl člověk za svého života ještě pamatovat a proč je smrt vlastně tak těžká a hořká. Smrtí člověk opouští i svůj majetek, který za života těžce získával, ztrácí veškerou čest, svou rodinu, ženu a děti. Jinak se tedy díval na smrt bohatý a jinak chudý člověk, v bohatém mohla být hořkost, že přijde o majetek, peníze, život v luxusu, kdežto chudému člověku zbyly spíš obavy ze samoty, že ztratí své blízké a bude sám. Nemálo hořká smrt byla, když kradla lidem příbuzné a milované a je samotné ještě nechávala žít. V čem mohli lidé hledat útěchu? Snad se s tímto faktem smířit, přijmout jej a doufat, že se opět jednou setkají. Obává se velikosti svých hříchů, velké bolesti, která většinou smrt provází ať je člověk původu vznešeného či prostého. Pokud člověk neměl

⁶³ Tamtéž, s. 61.

⁶⁴ Tamtéž, s. 61.

⁶⁵ ŽÍDEK, P., *Spravovna*, s. 47-50.

víru a vydal se po špatné cestě, byla jeho smrt těžká, jelikož věděl, že nemůže očekávat spasení duše. Obával se hrozivého ďábla, který hříšníka očekával s otevřenou náručí. Pro takového člověka musela být blížící se smrt největším strašákem, můžeme jen hádat, co se umírajícímu odehrávalo v hlavě. Člověk, který vedl špatný život si najednou musel přiznat, jaký doopravdy byl. Takový člověk pociťoval možná i vztek sám na sebe. Až právě blížící se konec mu otevřel oči. Mohlo to vést i k smíření sama se sebou, kdy člověk nakonec byl nucen přijmout skutečnost, že byl, jaký byl. Najednou se nemohl vymlouvat na okolnosti, už tu byl jen sám a s ním smrt, která se k němu plížila. Pro člověka byl hořký i fakt, že po smrti po něm nezbyde vůbec nic. Žídek tedy jakoby bral smrt za úplný konec bytí, konec všeho.

Zajímavé je, že Žídek je schopný najít i ve smrti jistou útěchu. Byly i případy, kdy smrt mohla být jistým vysvobozením a úlevou. Úlevou v tom, že i mrtvý se může mít lépe, nežli živý člověk žijící v přepychu. Každého člověka někdy v životě souží nějaké trápení, kdežto v hrobě již trápení neexistuje. Až tedy v hrobě lze snad najít klid a mír, spočinout konečně beze strachu a bez obav všedního dne. Úlevou mohla být také smrt člověku, který byl nějakým způsobem trýzněn, vězněn nebo mučen, protože se dále tohoto trápení po smrti nemusel obávat. Při fyzickém mučení se člověk upínal k myšlence na smrt, jako ke konečnému vysvobození, i když nevěděl, co ho nadále čeká, jestli náhodou nebudou jeho muka pokračovat třeba v očistci, či pekle. Stejně tomu tak bylo, když se člověk bál někoho či něčeho. Po smrti tyto obavy už mít nemusel. Mrtvý také utekl nemoci i bolesti, která ho mohla během života sužovat. Pokud byla bolest veliká, Bůh brzo člověka smrtí vysvobodil. Smrt také mohla osvobodit od těžkosti snů, zvláště hrozivých nočních můr a děsivých myšlenek, po kterých nemohl člověk strachy ani spát. Tuto část Žídek dokonce uzavírá citací Šalamouna Ecclesiastici VII: „*Lepší jest den smrti nežli den narozenie*“.⁶⁶

Žídek píše o smrti věcně, stručně, řekla bych až s určitým cynismem, který nám je dnes spíše cizí. V některé části díla, jakoby smrt až vychvaloval a obhajoval, avšak si spíše myslím, že se s ní při psaní díla vyrovnával. Hledal ve smrti výhody a jistoty, které by mohly strach zmírnit a nakonec v ní i najít smíření a útěchu.

⁶⁶ Tamtéž, s. 47-48.

4. Strach z očistce

Na existenci tohoto mezistupně smrti a pekla v myslích středověkých lidí měl zřejmě podíl Řehoř I. Veliký, ale tato představa pocházela nejspíše ze starých pohanských pověr.⁶⁷ Očistec znamenal pro středověkého člověka novou nadějí pro onen svět.⁶⁸ Nadějí před zatracením těch, kteří se během života dopustili hříchu.

Pojem očistec se objevuje poprvé ve 12. století. Významnou roli při vzniku očistce svedl boj s herezí. Sloužil i v boji proti těm, kteří v něj nevěřili. Podle heretiků bylo v okamžiku smrti vše rozhodnuto. Ti, kteří víru v očistec nepodporovali, zastávali názor, že záleží jen na zásluhách v životě a boží vůli. Věřili, že po smrti putuje duše zesnulého rovnou do ráje či pekla a tudíž všechny druhy přímluv za mrtvé jsou zbytečné.⁶⁹ Víra v očistec způsobila i významný průlom ve středověké zbožnosti. Církev učila a lidová zbožnost přijímala myšlenku, že je možné se vykoupit z posmrtného utrpení již v pozemském životě a to díky získávání odpustků. Odpustkem byly myšleny modlitby, poutě na svatá místa, půsty, ale dokonce i peníze věnované na zbožné účely, které byly předmětem kritiky. Díky vzniku očistce získala církev jako instituce velkou společenskou moc. Řídila a kontrolovala modlitby, almužny, bohoslužby, skutky živých, které vykonávali za mrtvé. Církev tímto získala prospěch. S tímto rostla nejen její moc, ale i přísun peněz.⁷⁰

4.1. Místo očistce

Očistcem bylo označeno mezidobí, čas mezi smrtí a posledním soudem, který měl nastat před koncem světa.⁷¹ Za očistec bylo považováno místo, kde po smrti probíhá očista duší zemřelých lidí od hříchů. Byl chápán jako samostatné místo, jako nebe a peklo. Nebylo však jisté, kde se toto místo na světě nachází a zda leží kdesi poblíž nebe, či pekla.⁷² Nikdo nevěděl, zda se nachází uvnitř země, ve vzduchu nebo na jiných různých místech na tomto světě.⁷³ Řehoř Veliký byl toho názoru, že očistec je pro každého na jiném místě, tedy, že každá duše je očišťována právě tam, kde za svého života zhřešila.⁷⁴ Samotný očistec, kde pobývají trápené duše, byl například často zpodobňován jako místo, kde teče očistcová řeka,

⁶⁷ ARIÈS, P., *Dějiny smrti*, s. 194–195.

⁶⁸ LE GOFF, J., *Zrození očistce*, s. 224.

⁶⁹ Tamtéž, s. 166–167.

⁷⁰ LE GOFF, J., *Zrození očistce*, s. 242.

⁷¹ Tamtéž, s. 225.

⁷² Tamtéž, s. 151.

⁷³ DINZELBACHER, P., *Poslední věci člověka*, s. 66.

⁷⁴ LE GOFF, J., *Zrození očistce*, s. 141.

přes kterou vede nebezpečný most, který svrhl do podsvětí každého, kdo zhřešil. Zde byly pak duše hříšníků souženy neviditelným zárem.⁷⁵ Důležité však pro duše v očistci bylo, že věděly o konci svého soužení, na rozdíl od pekla, kde utrpení mělo být věčné.

Světy živých a mrtvých se díky existenci očistce mohly prolínat. Středověký člověk věřil, že si totiž mrtvý v podobě démona někdy mohl odpykat svůj očistný trest na zemi. Se zatoulanými dušemi ve světě živých, jsou například spojena strašidelná místa z lidových vyprávění.⁷⁶ Na těchto místech se zjevovaly duše mrtvých. Duše lidí, kteří v životě spáchali něco zlého a teď každý den a noc bloudí místy, kde zhřešily a čekají, až je někdo osvobodí z tohoto utrpení. Tomáš Akvinský považoval zjevení nebožtíků za zázrak, který se děl díky působení andělů, či démonů. Toto zjevování mrtvých přirovnával k zjevením ve snu. Tomáš byl toho názoru, že k zjevování na zemi, či ve snu mohlo docházet i bez vědomí mrtvých, i v tom případě, že jsou oni sami jejich obsahem.⁷⁷

Středověkých názorů na existenci očistce je několik a jsou různé. Někdo existenci očistce popíral a byl přesvědčen o tom, že po smrti se duše oddělí od těla a ihned přejde do věčného trápení nebo do věčného pokoje. Představa o očistci byla tedy nejednotná. Nejednotné byly představy také o tom, co se v očistci odehrává. Jak jsou přesně duše očišťovány.

4.2. Hříšné duše v očistci

Po oddělení duše od těla, čekal duši boží soud, který měl posoudit, jak moc velkých hříchů se člověk za svého života dopustil. Dále také rozhodl, jaký bude další osud duše. Soud byl často prezentován jako boj o duši zesnulého mezi dobrými anděly a zlými anděly nebo démony.⁷⁸ Protože je Bůh milostivý a spravedlivý, odpouští hříšníkům a nedovolí, aby byli potrestáni příliš těžkým trestem. Ale právě také díky jeho spravedlnosti, nemůže zůstat hřích nepotrestán. Důležitou roli, při posuzování hříchů Bohem hrála kajícnost, která mohla duši ukázat v lepším světle. Pokud hříšník nedokončil pokání za svého života, avšak jeho kajícnost byla hluboká, mohla ho ušetřit očistného ohně.⁷⁹

Lidské duše krátce po smrti, měly být rozděleny na vyvolené a zatracené, toto rozdělení bylo vykonáno na základě toho, jaký život lidé vedli. Na základě spáchaných hříchů

⁷⁵ DINZELBACHER, P., *Poslední věci člověka*, s. 66-68.

⁷⁶ Tamtéž, s. 70

⁷⁷ LE GOFF, J., *Zrození očistce*, s. 267.

⁷⁸ Tamtéž, s. 206.

⁷⁹ Tamtéž, s. 155.

se jejich duše dostaly do pekla anebo konáním naopak dobrých skutků a šířením dobra dospěly ke spáse. Většinou je zde představa, že dobří lidé, mučedníci a světci půjdou do ráje a ti špatní a hříšní do pekla. Mezi nimi však existují i lidé, kteří nejsou v jádru špatnými, ale nějakým způsobem se dostali na špatnou cestu. Tito lidé, kteří nebyli ani zcela zlí, ale ani zcela dobří, měli propadnout po smrti ohni, který byl pouze ohněm očištným, nikoli ohněm pekelným, kde by našli věčnou muka a utrpení.⁸⁰ Existují i názory, že zkouškou procházejí všichni mrtví, i ti spravedliví, i když pro ně je to pouhá formalita. Podle Augustýna a Řehoře Velikého si zaslouží tuto bolestivou zkoušku, která ale vede ke spáse, ti mrtví, kteří se v životě dopustili lehkých hříchů nebo ti, kteří před smrtí projeví lítost a vedli život celkem počestný. Šanci na očistec, měli i ti, kteří se dopustili hříchů, ale za svého života zároveň vykonávali dobré skutky.⁸¹ Augustýn dokonce rozdělil nebožtíky na čtyři kategorie: naprosto dobří, naprosto špatní, ne zcela špatní a ne zcela dobří. Právě na hříšníky, kteří patří do poslední kategorie, čeká očistec.⁸² Duše, které měly putovat do očištnice, byly tak dušemi vyvolenými, které nakonec po očištění hříchů čekala spása.⁸³

Který hřích je tedy hodný očištnice a který již ne? Všechny hříchy nejsou stejně závažné a nezaslouží si tedy i stejný trest. Ve 12. století je definován pojem lehký hřích, který tvoří s očištnicem jediný systém. Lehký hřích znamená hřích hodný odpuštění. Lehké hříchy byly spáchané ze slabosti těla nebo nevědomosti a právě na nevědomost se v tomto případě klade největší důraz. Zesnulí, kteří se dopustili za svého života lehkých hříchů, směřovali na místo očištnice, kde byla jejich duše očištnována. Na konci 12. století se stal očištnec také místem pro očistu hříchů, kterých dotyčný litoval a vyzpovídal se z nich, ale nevykonal za ně pokání. Lehké prohřešky tedy neznamenal věčné zatracení. Zatraceníhodné byly však hříchy označované jako zločinné, které byly spáchané z vlastní vůle a vědomě.⁸⁴ Nutno říci, že duši, které nebyly nucené projít očištnicem, bylo velmi málo. Očištnec byl tak jakýmsi prozatímním oním světem většiny zesnulých.⁸⁵

⁸⁰ ARIÈS, P., *Dějiny smrti*, s. 194.

⁸¹ LE GOFF, J., *Zrození očištnice*, s. 134-135.

⁸² Tamtéž, s. 147.

⁸³ Tamtéž, s. 206.

⁸⁴ Tamtéž, s. 212-213.

⁸⁵ Tamtéž, s. 241.

4.3. Způsoby očisty

Ve 13. století se zdůrazňuje, že posmrtná očista je očístou velmi bolestivou. Pokání v očistci se ztotožňuje s pykáním a očištcové zkoušky jsou přirovnány k trestům.⁸⁶ Tato představa středověkého člověka o bolestivých trestech v očistci, umocňovala ještě větší strach ze smrti a především z posmrtného života. Představy o fyzickém utrpení jistě vzbuzovaly v lidech úzkost, někdy až ochromující hrůzu. Očištné utrpení mělo předcházet všechna utrpení, která mohou potkat člověka v běžném životě na zemi.⁸⁷ Všimněme si, že v očistci se mluví vždy jen o fyzickém utrpení. Nejedná se o jiný způsob utrpení, jako například o utrpení psychické, kdy by člověk měl být trestán hlavně svými negativními emocemi a pocity.

Podle většiny názorů je očista jakýmsi druhem ohně, některé názory tvrdí, že způsoby očisty jsou různé.⁸⁸ Sv. Augustýn definoval očištný oheň jako oheň, který očistí jen malý počet hříšníků, bude velice bolestný a přirovnával ho k dočasnému peklu, v kterém jsou všechna muka horší než jakákoli pozemská bolest.⁸⁹ Podle mistra Honoria z Autunu duše podstupovaly tato muka ve svých fyzických tělech, která měly za svého života na zemi, aby právě cítily tuto bolest a muka. Útěchu v prožívaném utrpení jim mohl poskytnout anděl nebo svatý, který se zde mohl zjevit a souženým duším ulevit například libou vůní, vzduchem až nakonec vysvobozením. Zjevovali se ti svatí a andělé, k jejichž počtě mrtví něco vykonali ještě během svého života.

Sv. Augustýn i mistr Honorius považují dokonce za začátek očisty už pozemské strasti v životě. Mohly to být tělesné bolesti způsobené nemocemi, ztráta blízkých, ale také nedostatek potravy, či šatstva.⁹⁰ Podobné představy lze zachytit i v českém prostředí, a sice v díle Tomáše ze Štítného, který viděl počátek očistce na sklonku života, při bolestivém a vleklém umírání. Podle jeho názoru však toto utrpení při odchodu ze světa zkracovalo dobu pobytu v očistci.⁹¹ Na bolestivém konci života, tak mohla být pro umírajícího tato myšlenka jakousi útěchou, či povzbuzením. Veškeré tyto útrapy lze pokládat za jistý druh očisty od hříchů. Někteří lidé zažívají během života přece jen více utrpení, než druzí, tak tu byla možnost, že očištec prožívají již na zemi.

⁸⁶ Tamtéž, s. 236.

⁸⁷ NODL, M., *Středověk v nás*, s. 230.

⁸⁸ LE GOFF, J., *Zrození očistce*, s. 134-135.

⁸⁹ Tamtéž, s. 90.

⁹⁰ Tamtéž, s. 138.

⁹¹ NODL, M., *Středověk v nás*, s. 230.

Vilém z Auvergne zastával myšlenku, že očištec je pokračování pozemského pokání. Dále toto vysvětluje na příkladu, že zesnulí, kteří zemřeli náhlou smrtí, jako je třeba vražda, či zadušení a kteří tedy nestihli vykonat pokání, museli jej dokončit někde jinde, někde na jiném místě, po smrti.⁹² Doba pobytu v očištcí byla u každého různá. Záleželo na velikosti a závažnosti spáchaných hříchů, pokání a také na síle projevené lítosti nad hříchy.⁹³

Čas v očištcí utíkal zcela jinak než čas na zemi. Doba strávená v očištcí se duším zdála jako věčnost, která nebere konce.⁹⁴ Když se pak soužené duše zjevily živým, dozvěděly se od nich, že to je teprve krátká doba, od té doby, co zemřeli.⁹⁵ Jeden den se jim tak mohl zdát dlouhý jako jeden rok. Bylo to způsobené intenzitou a tvrdostí očištných muk.⁹⁶ Nicméně doba strávená v očištcí byla individuální, stejně jako délka pozemského života.⁹⁷ Délka doby pobytu v očištcí jistě podporovala strach středověkých lidí. Fyzická muka, která měla trvat tak dlouhou dobu, že se to bude zdát jako věčnost. Tato představa v myslích lidí vyvolávala neklid. Útěchou jim v tomto případě snad mohla být skutečnost, že muka jednou doopravdy skončí.

Lidé si místo očištee zajisté představovali jako temné místo, ale zároveň místo, které značilo naději, že duše nakonec bude vykoupena. V lidských představách očištee měl být hlavním oheň, který soužil lidské duše, což znamenalo jisto jistě krutou formu utrpení. Lidé si zřejmě tuto bolest představovali jako ohromná muka, která předčila bolest při umírání, snad proto o ní není nikde žádná zmínka. Možná to bylo také tím, že fyzické tělo brali jako oddělené od duše a nebylo tedy tak podstatné. Nemělo s duší nic společného. Byl však tehdy tento strach z mučení v očištcí silnější, než ponoukání ďábelských myšlenek k hříšným činům?

4.4. Přímluvy za mrtvé

Ve středověku existovaly prostředky, které lidem mohly pomoci ulevit od strachu, který je sužoval. Těmi prostředky byly přímluvy od živých, které se jevily jako velice účinný způsob, kterým bylo možné tento strach zmírnit. Nešťastným duším v očištcí byla tak poskytnuta jistá pomoc od živých. Tuto pomoc měly poskytnout mše, almužny, či modlitby za

⁹² LE GOFF, J., *Zrození očištee*, s. 236.

⁹³ Tamtéž, s. 155.

⁹⁴ Tamtéž, s. 283.

⁹⁵ LE GOFF, Jacques. *Středověká imaginace*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1998, s. 87.

⁹⁶ LE GOFF, J. *Zrození očištee*, s. 283.

⁹⁷ LE GOFF, J. *Středověká imaginace*, s. 90.

mrtvé. Tyto tři formy přimluv měly být těmi nejúčinnějšími. Almužna byla brána jako hlavní projev křesťanské lásky. Modlitba byla nejlepší formou přimlavy po stránce úmyslu. Mše byla svátostí, která pramenila z lásky a také to byla jediná svátost, jejíž účinnost byla sdělitelná. Účinek mše bylo možné ještě zvýšit speciálními přimluvami za nebožtíky a velmi důležitá byla hloubka zbožnosti toho, kdo ji sloužil. Doporučen byl i půst, ten ale nebyl tak účinný. Držení půstu bylo totiž více vnější a nevycházelo z hloubi duše.⁹⁸

Provádění těchto skutků mohlo vést až k vysvobození duše z očištění.⁹⁹ Přimlout se za mrtvé mohli dokonce i hříšníci, jejich pomoc byla stejně užitečná. Přimlavy totiž účinkují samy o sobě podobně jako svátosti, nezáleží na tom, kdo je vykonává. Nejvíce byly prospěšné modlitby přímo pro určitou osobu, pokud však jednotlivých přimluv bylo pro jednoho člověka až moc, Bůh použil tento přebytek pro jiné zesnulé, kteří také potřebovali pomoc, které se jim nedostávalo.¹⁰⁰ Smrtí tedy nekončila péče o druhé, především příbuzné a jiné milované. I po smrti se středověký člověk za mrtvé modlil ve víře, že jim usnadní cestu do nebe. Lidé považovali péči o mrtvé, včetně přimluv a modliteb za ně za velice důležitou. Mohl je tak konejšit pocit, že po smrti nebudou úplně sami na tu neznámou cestu a bude jim poskytnuta jakási pomoc zvenčí. Tento fakt, že při nich někdo bude stát i po smrti byl pro ně uklidňující. Živí se přimlouvali za všechny mrtvé, i za ty, o kterých věděli, že zhřešili. Přimlavy byly označeny za dobré skutky, které živí vykonávali ve víře, že to je to nejlepší co mohou pro zesnulé udělat. Díky nim, tak duše v očištění byly schopné dovršit očistu i s pomocí živých a dokonce i u Boha za živé orodovat.¹⁰¹

Existují ale nebožtíci, kterým přimlavy nepomůžou a jsou zbytečné. Mezi ně se řadily děti, které zemřely nepokřtěné, protože ty nebyly ve stavu milosti a přimlva tedy nemohla nic změnit. Tato pomoc byla také zbytečná pro blažené, kteří za svého života jednali mravně a ctnostně a byli těmi, kterým nic nechybělo. Ti pomoc zkrátka nepotřebovali.¹⁰²

Naopak ti, kteří pomoc potřebovali a jimž se pomoci nedostávalo, se zjevovali v zoufalství živým s prosbou o pomoc. Nejčastěji se tak zjevovali lidem, kteří jim během života byli nejbližší. Většinou tak své prosby směřovali příbuzným, rodičům, potomkům nebo druhovi v manželství. Zesnulý se tak zjevil blízké osobě nějaký čas po smrti, řekl mu o své situaci a požádal ho o přimlavy, ať už to byl půst, modlitby, almužny či bohoslužby. Přimlavy

⁹⁸ LE GOFF, J., *Zrození očištění*, s. 265.

⁹⁹ Tamtéž, s. 138

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 265-266.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 242.

¹⁰² Tamtéž, s. 265.

měl vykonat pozůstalý sám nebo s pomocí další blízké osoby. Nebožtík se po nějaké době zjevil znovu a sdělil svému blízkému, kolik trestu už má odpykáno. Při svém zjevení mohlo nebožtíkovo tělo být jinak zbarvené. Z jedné části mohlo být černé a z druhé bílé. Černá část znamenala, že ještě není vykoupen. Převládající bílá barva naopak symbolizovala blížící se vykoupení.¹⁰³

Ve 14. století dokonce vstoupí očištěc směle do závětí. V závětích se tak mohlo objevit specifické přání, jako například splacení dluhů budoucího nebožtíka, či sloužení bohoslužeb na výročí jeho smrti. Člověk, který takovou závěť sepsal, věřil, že mu tyto činy pomohou ulevit jeho duši.¹⁰⁴ Tento akt mu mohl pomoci ulevit od strachu, který pravděpodobně z očištěce měl.

¹⁰³ Tamtéž, s. 282-283.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 313.

4.5. Očistec ve středověké literatuře

4.5.1. Jiříkovo vidění

Očistec se objevuje ve středověké prozaické povídce *Jiříkovo vidění*.¹⁰⁵ Tato středověká próza sice nepochází z českého prostředí, ale kolovala zde v českém překladu. Příběh zachycuje urozeného šlechtice Jiříka, který byl velmi krutý k nepřítelům a zahubil v boji mnoho lidí. Jiříka jednoho dne navštívil Duch svatý, který mu připomenul právě velké množství těchto hříchů. Jiřík se zalekl a slíbil, že se napraví a stane pravým křesťanem. Příběh tak vykládá o jeho putování za pokáním a hledáním milosti Ježíše Krista. V jedenáctém vidění, se tak při svém putování setká poprvé s muky očistce. Jiřík přijde na ohnivé místo s rozpuštěnou smůlou, olovem a sírou. Uprostřed tohoto místa se nachází veliké hořící železné kolo s železnými zuby, kterým točí tisíc ďáblů. Jak se kolo točí a obrací, trýzní tak hříšné duše. Železné zuby sekají hříšníky přes hlavu, tváře, břicho, ruce a nohy až do posledního údu. Některé hříšníky kolo vymrští tak, že spadnou do smůly, horkého cínu, či do vroucího olova. Toto bolestivé trýznění doprovází volání duší vysokými hlasy a pláč. Tohoto ukrutného výjevu se Jiřík zalekl, pronesl modlitbu a ihned byl zproštěn onoho vidění.¹⁰⁶

Ve dvanáctém vidění Jiřík po cestě uvidí dům, který je přikryt železem a horkým cínem. V domě bylo několik obrovských hrnců, kam by se vešlo dvě stě nebo tři sta duší. Nádoby byly plné olova, smůly a rozpuštěné síry. Duše z těchto hrnců žalostně volaly, modlily se a prosily o milost. Ďáblové nabírali hříšné duše horkými železnými háky z hrnců a házeli je do studeného potoka. Jakmile duše vystydly, opět je pomocí horkých háků strčili zpět do hrnce. Jiřík potřeboval jít po té cestě, která vedla skrz dům. Pronesl tedy modlitbu a náhle se objevila nová cesta.

Jiřík šel dál a vedle cesty uviděl hlubokou studnu, z které mnoho duší volalo žalostně. Když se k ní přiblížil, ihned se ocitl vevnitř a padal dolů. Těsně před dopadem na dno studny, se rozvzpomněl na modlitbu a po jejím zvolání byl ihned ze studny vyzdvižen zpět nahoru.

Dále po cestě uviděl horu, která byla schovaná za oblaky, mlhou a černým dýmem a foukal odtamtud ledový vítr. Duše z hory volaly modlitby, prosily Ježíše a pannu Marii o milost, ale nemohly být vyslyšeny pro ten dým a mlhu. Jiřík se pomodlil za ně, prosil pro ně

¹⁰⁵ KOLÁR, Jaroslav a Milada NEDVĚDOVÁ: Jiříkovo vidění. In *Próza českého středověku*. Praha: Odeon, 1983, s. 205 – 232.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 216.

milost. Duše začaly prosit za Jiříka, prosily Ježíše, aby pomohl Jiříkovi vykonat tuto cestu a aby se do své vlasti vrátil zdrav a aby se po skončení cesty dostal do nebe.¹⁰⁷

Na své cestě potkal archanděla Michala, který Jiříkovi nabídl, zda-li chce ukázat muka očistce. Jiřík odpověděl, že již viděl ta divná a hrozná muka, svatý Michal však tyto dosavadní očistná muka označil za ty nejmenší. Archanděl Michal tak přivedl Jiříka k pekelné propasti, kde ďáblové mučili duše. Některé byly za hrdlo provazy pověšené a hadi je štípali do tváří a údů. Dále tu viděl železná kola, na kterých bez přestání ďáblové točili duše, které se dopustily hříchu pýchy. Byly tu i kotle a železné hrnce plné rozpuštěného zlata a stříbra. Duše u nich seděly svázané ohnivými řetězy a ďáblové jim drželi ústa a lili jim do nich to tekuté žhavé zlato a stříbro. Tímto byli potrestáni lakomci, kupci a jiní, kteří opustili víru v Boha pro zisk a také bludné ženy, které prodávali své tělo za peníze. Zvláště ty údy, kterými lidé během svého života hřešili, teď měly trpět.

Lidé, kteří byli pomstychtiví a nechtěli odpustit svým přátelům, byli souženi ostrými meči, které jim rozsekávaly údy. Jiné duše seděly u stolu a k jídlu jim byla podávána jedovatá zvířata, jako jsou hadi, štíři a žáby. Podél tohoto stolu tekł potok s vařící smůlou, sádlem a olejem. Ďáblové tím potokem napájeli hříšníky lakoty a těch, kteří nedodržovali půst na křesťanské svátky. Těm hříšným, kteří záviděli, byly propichovány prsy ostrými meči. Netečné k Bohu čekalo štípání hadími žihadly. Jiřík v očistci potká také své přátele a hlavně svoji matku, stojící v očistném ohni.¹⁰⁸

Bolest a utrpení, to je hlavní synonymum Jiříkova očistce, místo kde probíhal trest za spáchané hříchy a možná můžeme říci také zkouška, při které mělo dojít k uvědomění si hříchů. Očistec tu není popsán jako jen jedno místo, ale jako vícero míst. Můžeme říci, že očistec se v podání této skladby rozděloval na několik částí, podle závažnosti hříchů. Každý druh hříchu měl svůj vlastní způsob trestu a každá duše mohla být napravena jiným způsobem. Fyzická bolest při očistném trýznění se mohla zdát pro duše nekonečnou, i když doopravdy mučení na tomto místě bylo jen dočasné. Trýzněné duše tak musely ukázat, že jsou schopny znovu nalézt ztracenou a opravdovou víru, která musela být opravdu silná, aby jim pomohla přečkat právě ono utrpení. Pomáhala jim v tom i víra v to, že ještě není nic ztraceno, stále tu byla možnost vykoupení, před úplným zatracením. V roli těch, kteří souží duše a dohlízejí na procesy jejich očišťování, jsou ďáblové.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 216-218.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 219-221.

Výjevy bolestivého mučení, nařikajících duší, možná i hrůza, která sálala z tohoto místa pomohla Jiříkovi nakonec upevnit víru. Toto se mu povedlo i díky modlitbám, které mu vždy v situaci pomohly. Chránily ho před děsivými výjevy, po pronesení modlitby hrozná obrazy mučení zmizely a s nimi i pláč a volání. V nejisté situaci mu pomohly najít bezpečnou cestu a také mu zachránily život.

Každý den do očištěnce vstupuje anděl z nebe, který „konejší“ duše se slovy: „*Posilněte se u bohu a trpte mile i pokorně, nebo pán náš Jezus Kristus skuoro se nad vámi smiluje, i budete jmieti život věčný i pokoj s ním na věky.*“ Duše tedy ještě ani zdaleka nejsou zatraceny, mají naději na spasení, Bůh na ně nezapomněl. Anděl jim tak má pomoci posílit víru a vůli.

Svatý Michal, který doprovází Jiříka, ho dovede až k samému okraji propasti pekelné. Z propasti sálá oheň a vychází silný smrad. Bylo zde mnohem více duší, než v očištěnci. Byly zde duše, které neměly křesťanskou víru, mezi nimi duše židovské, pohanské, kacířské a duše falešných křesťanů. Zatraceny byly i duše králů, knížat, kteří se za svého života nevyzpovídali ze svých hříchů.¹⁰⁹ V pekle skončí duše, které se již nemohou vykoupit ze svých hříchů a dočkají se tak věčného zatracení. V pekle se nacházela celá škála různých společenských rolí, od králů, knížat až po obyčejné lidi. Zde však společenské postavení člověka v životě nemělo žádnou roli. Nejdůležitější bylo, jakým byl křesťanem a jaký spořádaný a dobrý život vedl.

Podle slov svatého Michala, modlitby a zádušní mše pomáhají duším z očištěnce. Jako příklad vypráví Jiříkovi příběh o mnichovi, který vlastnil tři zlaté, což bylo proti slibu klášterní chudoby a tak byl odsouzen soudem božím do muk očištěnce na pět set let. Jeho věrný tovaryš se za něj modlil a Bůh ho nakonec k sobě přijal, dal mu milost. Jiným duším také mohou ulehčit očištná muka, či zmírnit bolest. Modlení a zádušní mše, ale mají dobrý vliv i na živé lidi, které střeží od hříchů. Strach z očištěnce zde působí jako prostředek varování smrtelníků před hříchy. Síla víry je tedy popisována jako velice mocná. Další věc, která mohla být duším nápomocna je láska. Je tím myšlena láska jak sama k sobě, k bližním, tak i ke svému nepříteli. S láskou se rozvíjí i větší soucit vůči druhým.

Sv. Michal velmi doporučuje i almužnu, která může být nápomocná nebožtíkům. „*Jakož voda oheň hasí, takež almužna hříchy pohašuje. A protož almužna pomáhá živým i mrtvým.*“

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 222.

Dále doporučuje i půst. Podle slov sv. Michala půst krmí duše a tudíž je velice prospěšný. Půst také člověka vzdaluje od žádostí a od hříchů.¹¹⁰

¹¹⁰ Tamtéž, s. 230.

5. Strach z ďábla

Obyvatel a vládce pekla, děsivý zlý démon, je postavou, která je jednou z nejvýznamnějších postav středověkého světa.¹¹¹ Ďábel či Satan byl nadřazeným vládcem všeho zla a jemu podřízení byli jeho pomocníci.¹¹² V této době byl ďábel v lidských myslích pánem temnot, avšak podle učení křesťanské církve s ním bylo možné bojovat tím, že se lidé vyhýbali hříšnému chování.¹¹³ Život světce byl tak vlastně bojem proti ďáblu.¹¹⁴ Víra v Boha byla jedinou zbraní a jedinou možností jak ďábla přemoci.¹¹⁵ Ten, kdo se ďáblu nepostavil, ať už kvůli své slabosti nebo nevědomosti, toho Bůh tvrdě ztrestal a neměl s ním žádné slitování. Bohu neunikne žádný spáchaný hřích.¹¹⁶

Ďáblova moc rostla od pozdní antiky až do 15. století.¹¹⁷ Křesťanství považuje ďábla za padlého anděla, který je podřízen Bohu. Právě pád anděla je okamžikem zrození ďábla a znamená jeho příchod na svět. Ďábel si však zachovává svoji andělskou podstatu, tudíž je to bytost, která má éterické tělo a může se lidem zjevit v různých podobách.¹¹⁸

5.1. Popis ďábla

Samotný příběh o stvoření ďábla pádem anděla je popsán v bibli. Anděl, který byl tím nejdokonalejším a nejlepším v nebi, požíval vší krásy a hojnosti. V nebi měl veškerá privilegia a přepych jaký jen mohl anděl mít. Andělův pád na zem způsobilo jeho chování, které se vymykalo a neslučovalo s tím, co se od anděla očekávalo a k čemu byl stvořen. Díky svým vědomostem a šikovnosti totiž získal velké bohatství, které dokázal díky obratnému obchodování nevidaně rozmnožit. Toto bohatství a jeho krása, které si byl dobře vědom, však způsobily, že zpuchl a stal se krutým a zlým. Anděl se díky svým schopnostem, na které byl až příliš pyšný, začal stavět na úroveň Boha. Kvůli tomuto svému nemoudrému chování a povyšování zahodil ten největší božský dar, kterého se mu dostalo a to být v nebi. Nejen

¹¹¹ LE GOFF, J. a SCHMITT, J., *Encyklopedie středověku: doba ležících*, s. 108-109.

¹¹² DELUMEAU, Jean, *Strach na západě ve 14. - 18. století: obležená obec*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1999, s. 76.

¹¹³ DELUMEAU, J., *Strach na Západě ve 14. - 18. století*, 1997, s. 279.

¹¹⁴ ARIÈS, P., *Dějiny smrti*, s. 193.

¹¹⁵ DELUMEAU, J., *Strach na Západě ve 14. - 18. století*, 1997, s. 280.

¹¹⁶ NODL, M., *Středověk v nás*, s. 228.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 218.

¹¹⁸ LE GOFF, J. a SCHMITT, J., *Encyklopedie středověku: doba ležících*, s. 108-109.

tímto, ale také svými spekulacemi a nečistými obchody Boha popudil a ten ho za trest svrhl z nebe na zem.¹¹⁹

Postava ďábla je spojována se spoustou přívlastků. Je to postava velice sporného vzezření, neboť lidská fantazie je neomezená. Různé charakteristiky a popisy ďábla se shodují na jeho děsivém vzhledu. Pohled na něj měl v lidech vzbuzovat strach a respekt. Často je popisován jako bytost se zvířecími znaky, mohl mít např. rohy, srst, dlouhé drápy i oslí uši.¹²⁰ Zvířecí znaky tak zdůrazňují ďáblovu zvířeckost. Byly právě tyto animální znaky tím hlavním, čeho se na jeho podobě báli? Tyto zvířecí rysy zvýrazňují (odrážejí) zvířecí chování. Jsou to vzorce iracionálního chování, které jsou nám přirozené díky pudům. Tuto zvířeckost můžeme také nazvat divokostí, která nám umožnila přežít v dobách dávných, kdy člověk byl nucen žít více v souladu s přírodou a jeho hlavním cílem bylo přežít. Možná právě proto vzbuzovaly tyto rysy strach, protože lidé u sebe rozpoznávali tuto „zvířecí“ stránku, která byla v rozporu s učením církve a snažili se ji tedy potlačovat. To mohlo vést k pocitům viny, pochybnostem o sobě sama. Pomoc mohla být nalezena ve větším upnutí se na víru. Církev, která tehdy velmi výrazně formovala chování lidí, snažila se je nabádat k přesnému opaku, tedy k chování podmíněnému rozumem a především křesťanskou morálkou. Zvířecí prvky ďábla mohly ale také poukazovat či varovat lidi před jeho temnou stránkou. Ďábel byl postavou především zlou, postavou, které bylo moudřejší se vyhýbat. Ďáblovi činilo potěšení vidět lidi hříšnými a nešťastnými. S lidským neštěstím a hříchy jeho moc sílila a s ní i peklo, protože se mohlo těšit z další zatracené duše.

5.2. Schopnosti ďábla

Pokud někdo provedl něco zlého, často se o takovém člověku říkalo, že v něm dřímá ďábel.¹²¹ Proto je ďáblovi přisuzována i schopnost vtělit se do lidského nitra, což vzbuzovalo v lidech asi největší obavy. Už jen představa, že posedlý člověk neměl kontrolu nad svými činy a byl tak ovládán ďáblem, musela být tou nejhorší. Druhá stránka věci je však taková, že lidé se mohli za ďábla schovávat v tom, že se zříkali odpovědnosti za svůj život a odpovědnosti za svoje špatné chování. Bylo jednodušší říci, že byli omámeni ďáblem a prohřešek nevycházel z jejich mysli.

¹¹⁹ Ezechiel 28, 1-18

¹²⁰ MUCHEMBLED, R., *Dějiny ďábla: doba ležících*, s. 28.

¹²¹ Tamtéž, s. 46.

Ďábel měl velikou moc nad mrtvými, obzvláště pokud byli pohřbeni na nevysvěcené zemi. Měl také ve zvyku se občas přivtělit do těl nebožtíků a jako oni se zjevovat, uměl způsobit, aby mrtvolý neshnily a tělo bylo odolné vůči ohni. Dokonce uměl zapříčinit to, aby nehty a vlasy mrtvým dále rostly.¹²² Jelikož měl ďábel tolik možných podob, nemůžeme se divit, že měl také několik jmen: Azmodeus, Beliál, Belzebub, Mammon, Azazel, Satan, Leviathan a Lucifer.¹²³ Avšak Belzebub a Satan byli jména pro středověk nejtypičtější.¹²⁴ Ďábel svojí vychytralostí a intelektuálními schopnostmi převyšoval schopnosti lidské, dokonce se mu připisují i věštecké schopnosti.¹²⁵ Další jeho zajímavou schopností bylo, že uměl na sebe vzít jakoukoliv lidskou podobu.¹²⁶ Mohli jsme ho tak spatřit jako svůdnou ženu, pohledného mladíka, ale i dokonce jako Krista, či pannu Marii.¹²⁷ Díky této schopnosti můžeme říci, že ďábel dokázal být velice lstivý a zlomyslný. V lidské podobě, či podobě světce, mohl člověka snadněji ošálit a promyšleným plánem ho nabádat ke špatnostem, nikomu nechtěl dovolit, aby byl dobrý.

Pro každého člověka má ďábel vymyšlené zvláštní pokušení, lze tak říci, že vidí slabé stránky každého. Využívá tak ke svým pokušením čtyři místa – stůl, lože, kostel a trh a soustředí se na zalíbení v různých věcech, srovnávání se s ostatními lidmi, nevědomost a nemoudrou bázeň a strach. Když se člověk nechal svést na špatnou stranu a dopustil se hříchu, ďábel měl vyhráno a zmocnil se jeho duše. Takový člověk si mohl být jistý, že ho Bůh potrestá a nebude s ním mít žádné slitování. Bůh má přehled o všech našich hříších a nic nenechá bez následku.¹²⁸

Lidé ďáblu přisuzovali své nemoci, ať už duševní, či fyzické.¹²⁹ Nemoc byla považována jako trest za hřích, ale také mohla být způsobem ďáblu pokušení. Toto pokušení mohlo zkoušet, jak pevná byla lidská víra v boha, jestli je nezlomná. Ďábel tak pro svoje účely využíval lidské slabosti.

¹²² DELUMEAU, J., *Strach na Západě ve 14. – 18. století*, 1999, s. 72-73.

¹²³ DELUMEAU, J. *Strach na Západě ve 14. – 18. století*, 1997, s. 280.

¹²⁴ Tamtéž, s. 282.

¹²⁵ LE GOFF, J. a SCHMITT, J., *Encyklopedie středověku: doba ležících*, s. 110-111.

¹²⁶ MUCHEMBLED, R., *Dějiny ďábla*, s. 28.

¹²⁷ LE GOFF, J. a SCHMITT, J., *Encyklopedie středověku: doba ležících*, s. 110.

¹²⁸ DELUMEAU, J., *Strach na Západě ve 14. - 18. století*, s. 280-281.

¹²⁹ MESSADIÉ, Gerald a Jean-Claude SCHMITT. 2014. *Obecné dějiny Ďábla: doba ležících*. Vyd. 3. Praha: Vyšehrad, s. 440.

Ďáblu byly také přisuzovány všechny katastrofy, které jen mohly středověkého člověka postihnout, ať už to byla špatná úroda, epidemie či přírodní rozmarny.¹³⁰ Právě přírodní katastrofy negativně ovlivňovaly životy lidí od nejranějších období středověku. V mysli středověkého člověka to byl sice Bůh, kdo trestal lid těmito zkázmami, avšak příčina těchto trestů byla většinou hledána v bezbožném chování lidí, kteří se oddávali ďáblu a podléhali jeho pokušením. Někteří lidé ale také zastávali názor, že za všechna lidská neštěstí může pouze jen ďábel, kterého lidské neštěstí těší a působí mu radost.¹³¹

Ďábel měl však i své spojence, kteří mu pomáhali. Byli to skřítci, zlí duchové či lidé s těmito duchy spojení.¹³² Ďábel byl zkrátka mocnou a všudypřítomnou bytostí. S jistotou můžeme říci, že ve vnímání středověkého člověka byl zodpovědný za všechno zlo v každodenním životě. Byl schopný ovlivnit člověka iluzí, kterou vytvořil svými nadpřirozenými schopnostmi proto, aby mu uškodil. Tím myslím schopnost proměny nejen v cokoli, co mohlo pomoci člověka svést k hříchu, ale i to, že uměl ošálit lidské smysly. Člověk tak mohl uvěřit, že vidí něco, co ve skutečnosti vůbec nebyla pravda. Zahnat a rozptýlit tyto iluze, mohla jedině modlitba, kterou se lidé museli vyzbrojit.¹³³ Člověk tak musel být vystaven každodenní nejistotě a strachu, když si nemohl být jistý, jestli to, co vidí je skutečnost nebo další ďáblův klam či hříčka. Ďáblova práce a jeho schopnosti jsou tak velmi rozmanité. Němečtí protestantští i katoličtí duchovní v 16. století učí, že existuje jakási specializace démonů. Každý démon tak měl na starost něco jiného, staral se tak třeba jen o nadávky, opilství, lichvu, lži nebo soudy.¹³⁴

5.3. Ďábel v umění

I když je na první dojem postava ďábla imaginární a vznikla v lidské představivosti, ovlivňovala celý život středověkého člověka. Člověk si ďábla zhmotnil svými představami a vyprávěním. Ďábel měl dříve abstraktní charakter. Od 14. století se situace začala měnit a postava ďábla začala být vyobrazována s mnohem větší intenzitou než dříve.¹³⁵ Začala se promítat do umění, kde se objevuje v konkrétních lidských a zvířecích podobách.¹³⁶ Vznikla

¹³⁰ LE GOFF, J. a SCHMITT, J., *Encyklopedie středověku: doba ležících*, s. 111.

¹³¹ NODL, M., *Středověk v nás*, s. 218.

¹³² DELUMEAU, J., *Strach na Západě ve 14. - 18. století*, 1997, s. 276.

¹³³ DELUMEAU, J., *Strach na Západě ve 14. - 18. století*, 1999, s. 74.

¹³⁴ Tamtéž, s. 76.

¹³⁵ Tamtéž, s. 54.

¹³⁶ DINZELBACHER, P., *Poslední věci člověka*, s. 54.

obrovská produkce obrazů pekla a znázornění nástrah a pokušení, které ďábel vymýšlel.¹³⁷ Byl zobrazován všude, mohli jsme ho vidět na chrámových sloupech, tesal se např. i do portálů katedrál.¹³⁸ Postava ďábla se také začala objevovat v divadelních hrách, středověké publikum v tomto hrůzostrašném představení našlo zalíbení a tento žánr se tak stal velice oblíbeným.¹³⁹ Najednou ďábel už nebyl pouze postavou v lidských myslích, o které se vyprávěly příběhy, ale lidé ho mohli vidět všude. Výjev pekla se dostal ve 14. století i do literatury, v díle *Božská komedie*, jejímž autorem je Dante Alighieri. Zde lze vidět, jak lidská společnost byla ovlivňována všudypřítomným strachem ze Satana a pekla. Nutno říci, že už před tímto dílem se do Evropy z Orientu dostávala díla s touto tematikou a představami.¹⁴⁰ Na *Božskou komedii* navazuje také obraz Sandra Botticelliho z r. 1495 *Mapa pekla*. Na tomto obraze je zobrazeno devět kruhů pekla. Koncem 14. století se šířil strach ze Satana ve větší míře také díky vynálezu knihtisku, vzniká tak spousta knih a brožur.¹⁴¹

5.4. Ďábel v středověké legendě

5.4.1. Legenda o sv. Prokopu

Postava ďábla se objevuje ve středověké legendě *O sv. Prokopu*,¹⁴² která vznikla v 1. pol. 14. století v prostředí středověkých Čech. Mapuje život sv. Prokopa, přesněji to, jak se usídlil v Čechách na Sázavě.

Legenda začíná tím, jak smečka ďáblů letí za velké noční bouře se sochami starých pohanských bůžků. Ďáblové hledají sluj, která se nachází v hlubokých Sázavských lesích a kde by tyto sošky skryli a zároveň našli útočiště před bouří a nečasem, chtěli si tam odpočinout a potom letět honem pryč z české země, kde se šíří křesťanství. V Sázavském lese opravdu našli opuštěnou jeskyni, kde se mohli schovat před nepříznivým počasím. Jak se ďáblové schovali, přesvědčili se, že jsou v suchu. Poté zakryli balvanem vchod do jeskyně a usedli do mechu a v polokruhu se smáli, pošklebovali se a povídali si. Cítili se v tomto úkrytu v bezpečí a byli spokojení. Však náhle byl jejich klid pryč, když se začal do jeskyně někdo dobývat, ale nato se znova rozesmáli, protože kdo by si dovolil ďábly rušit. Když se ale začal balvan chvět, došlo jim, že je zle a začali se s cizincem na druhé straně o balvan, který chránil jejich doupe přetlačovat. Najednou do kmenu nad slují udeřil blesk a rozštěpil kámen na

¹³⁷ DELUMEAU, J., *Strach na Západě ve 14. - 18. století*, 1999, s. 55.

¹³⁸ MESSADIÉ, G. a SCHMITT, J., *Obecné dějiny Ďábla: doba ležících*, s. 457.

¹³⁹ DELUMEAU, J., *Strach na Západě ve 14. - 18. století*, 1999, s. 61.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 55.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 62-63.

¹⁴² VRCHLICKÝ, Jaroslav. *Legenda o sv. Prokopu*. Praha: J. Otto, 1884.

několik kusů. Ďáblové poprvé mohli spatřit cizince, který se do jeskyně dobýval. Byl to mnich – sv. Prokop. Veliký muž, černovlasý a černovousý, v hnědém rouchu s bílým provazem kolem beder. V ruce držel obrovskou hůl s křížem, kterou napřed do vchodu strčil a pak vešel do jeskyně. V jeskyni uviděl posměvačné obličejy ďáblů, kteří se skryli za sochy pohanských bohů. Z provazu kolem pasu si spletl dűtky a jménem nejsvětější trojice začal ďábly mrskat a ze sluje je vyhánět. Ďáblové se svíjeli a pak jedním rázem vyrazili díru v klenbě jeskyně a zmizeli, nezbylo po nich ani stopy. Po vyhánění ďáblů se Prokop uchýlil k modlitbám a jeskyně očištěná od zla se stala jeho útočištěm na Sázavě. Ďáblům tak útěk před křesťanstvím nebyl nic platný, na cestě byli přemoženi mnichem sv. Prokopem.

Sv. Prokopu při vstupu do jeskyně, cestu uvolnil blesk. Blesk seslaný z nebe byl boží pomocí mnichu a pomohl mu odstranit překážku na jeho cestě. Ďáblové působili nejdříve nebojácně, byli si vědomi svých schopností. Nenechali se mnichem vyvést z míry, pokračovali dál ve svém pošklebování. V textu jsou popsány výrazy tváře ďáblů jako „šklebné, zlobné, posměvačné“. Tyto grimasy a výrazy jsou pro ďábla typické. Zdůrazňují tak jeho škaredé vzezření, jeho podoba má za úkol především nahnat strach, nejlépe člověka úplně zastrašit. Z toho je zřejmé, že ďábel zde byl znázorněn jako stvoření, které se rádo posmívá, škodí a především je zlé. Pošklebování ďáblu ustalo až ve chvíli, kdy si Prokop upletl dűtky z provazu a začal je mrskat se slovy „*Jménem Otce, Syna, Duchu.*“ K vyhánění ďáblů mu posloužily křesťanské symboly, z kterých měli ďáblové strach, které jim vadily. Využil tak kříž, jakožto hmatatelný symbol, který byl ďáblům nepříjemný a jméno Boží Trojice. Lze zde také pozorovat, že při vyhánění ďáblů se mnich ničeho nezalekl, byl si jistý tím, co má dělat. Prokop prokázal svoji morální sílu, neměl z ďáblů ani nejmenší strach. Silný byl díky své víře a přesvědčení o boží síle. Zbožný a velebný mnich dokáže zahnat i stádo zuřivých ďáblů, což bylo důležitým poselstvím a zprávou pro čtenáře. Lidé tak díky textu mohli najít ve světcích vzor, kterému se během života mohli snažit přiblížit svým zbožným chováním a pevnou vírou. Tento vzor jim mohl pomoci v každodenním životě, v jejich obavách – mohly tak být menšími, protože lidé věděli jak se ďáblu postavit.

Dále se setkáváme s ďáblem v další části *Legendy o v. Prokopu* nazvané *Rarach*.¹⁴³ Sv. Prokop se ve slují usídlil a zabydlel. Za zpěvu křesťanské písně „*Hospodine pomiluj ny*“, odklízal trosky a nepořádek, který tam zanechali ďáblové, jež odtamtud vyhnal. Když hnul se sochou starého pohanského boha Svantovíta, ozvalo se zaúpění a pod sochou se objevil ďábel,

¹⁴³ VRCHLICKÝ, Jaroslav. *Legenda o sv. Prokopu*. Praha: J. Otto, 1884, s 22 - 29.

který byl sochou zavalen a tak nemohl odletět s ostatní d'ábelskou smečkou. Samo vzezření d'ábla je zde popisováno velice barvitě.

*„Odvalil hned
Prokop balvan a ted' teprv
v tvář se díval svému hostu:
viděl rohy nízké, trochu
zakřivené, rudý jazyk, oko
malé, blýskající rudým
žárem, ústa pěnou
postříkaná špinavou, dech
cítil sirný. Potvůrku si chytil
za krk, obrátil ji více
k světlu, kosmatý zřel ocas
tvrdý, na lopatkách houpala
se malá křídla netopýří,
konec jejich s drápem
ostrým, v kopyta se kryly
nohy.“¹⁴⁴*

I přes tento zjev Prokop vzal bez problému d'ábla do ruky a bez obav se ho dotýkal, tudíž mu d'ábel ani nebyl odporný svým vzhledem. Jeho podoba mu nenaháněla strach. Díky své víře a zbožnosti se nemusel ničeho obávat. D'ábel je zde popsán jako ošklivá postava, která musela obyčejným lidem nahánět strach. Zvířecí prvky, jako rohy, křídla a kopyta, d'áblu přidávají na jeho strašidelnosti o odlišnosti od lidského vzezření. Strašidelnost umocňují rudé oči a jazyk a také sirný zápach, kterým byl d'ábel cítit. Sirný zápach, rohy a kopyta mají umocňovat představu o pekle, z kterého d'ábel pocházel.

D'ábel když spatřil sv. Prokopa, tak se opět zašklebil „*opici hned a zas vlku podobné v svém pitvoření.*“ Zde se nám odkrývá pohled na d'áblovu dvojí tvář. Přirovnáním k vlku se jeví jako hrozivý, jde z něho strach, ale na druhé straně je hned poté přirovnán k opici a tato hrozivost jakoby najednou byla menší a d'ábel se změnil ve zlomyslného potutelného posměváčka, který rád dělá naschvály.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 24-29.

Prokop se snažil donutit d'ábla, aby promluvil a prozradil mu, co je zač a co na tomto místě dělá, ale protože d'ábel vydával pouze jen zvuky, které připomněly Prokopovi vrčení štěněte - slabiky rara, rozhodl se Prokop, že mu bude tedy říkat Rarach. A tak přišel d'ábel ke svému dalšímu jménu.¹⁴⁵

Ďábla Prokop svázal do kozelce, protože jak je zde psáno: „*nejmíň lze mu věřit, když mu děláš dobrodiní*“ a ošetřil mu poranění. Poté začal d'ábla vyslýchat. Kladl mu otázky, čím škodí lidem. Jestli je nabádá ke krádeži, ke smilstvu, opilství, rouhání, či vtěluje se do lidských bytostí a vzbuzuje v nich vztek či chlípnost. Ďábel ale jen vrčel a šklebil se, proto mu uštědřil několik ran holí.

Prokop vidí tohoto d'ábla jako malého šotka, který se d'ábelskému řemeslu teprve učí a škodí lidem maličkostmi, tropí si z nich blázny a provádí jím různé zlomyslnosti, které nejsou sice fatální, ale znepríjemňují život. Prokop hádá, jaké zlomyslnosti Rarach lidem provádí, zda kalí vodu v čiré studánce, ze které se chce napít poutník, svádí chodce z pravé cesty, ruší poustevníka v rozjímání, schovává lidem různé věci, které pak nemohou najít, zháší světlo v průvanu a tím vším lidi ke zlosti svádí. Tohoto d'ábla Sv. Prokop tedy zatím nevidí jako toho hrozivého, kterého bychom se měli nejvíce obávat, jelikož je to teprve učeň d'ábelského řemesla. Prokop d'ábla zesměšňuje výčtem malicherných skutků, které lidem doopravdy neublíží. Má ho za posměváčka, který se baví pouze tím, že lidem ztrpčuje život. Prokop ho za tyto činy sváže do kozelce a odnese ho do kouta. Tím d'ábla až ponížil, ukázal mu, že vůči němu nemá žádnou moc.

Prokop odušil a vyjmenoval d'áblové praktiky, kterými obluzuje a svádí lidi. Odhadl také, k jakým hříchům d'ábel svádí lidi nejčastěji a úplně nejraději. Z reakce d'ábla, kdy Prokopovi lízal ruce a zkrotl, se dalo usoudit, že se snad chce polepšit, zároveň to můžeme brát jako výraz pokory, která vzešla z jeho ponížení. Prokop nechal d'ábla svázaného v kozelci po celou noc, poté se stal d'ábel jeho sluhou, což bylo pokáním za jeho zlomyslné skutky.

Legenda dokonce velmi podrobně popisuje některé situace Prokopova soužití s „ochočeným“ d'áblem Rarachem. Prokop si vybudoval malé hospodářství, jehož součástí byly i úly s včelami, které mu dávaly med. Jednoho dne zjistil, že mu medu ubývá a bylo mu to velice divné. V noci slyšel kroky, které vedly k úlům a tak se domníval, že mu na med chodí medvěd. Proto nalíčil na medvěda past v podobě jámy zakryté klestím a chvojím do které se měl zloděj medu chytit. Jedné noci se do pasti kdosi chytil. Když ráno Prokop přišel k jámě,

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 23-25.

v jedné ruce držíc sekeru a sáhl dovnitř, nahmatat Rarachův kožich. Vytáhl Raracha, který na něj vyplazoval jazyk a zjistil, že je celý poštipaný a opuchlý od včel. Prokop se mu smál a rozhodl se Raracha dále netrestat za to, co provedl, protože viděl, že se ďábel sám potrestal za svoji chamtivost.

V této části příběhu se již úplně vytratila ďáblova strašidelnost. Prokop se dokonce ďáblu smál, protože se sám vytrestal. Ďábel se zde nechoval jako ďábel, nepokoušel Prokopa, nesnažil se mu ztrpčovat život. Jeho chování bylo ale blízké chování lidskému, ďábel se choval jako normální hříšný člověk. Čtenáři se tak zde odkrývá exemplum. Jde zde o příklad špatného chování s varováním před následky, které si špatné chování s sebou vždy nese. Autor chce čtenáře upozornit, aby se vyvarovali podobnému jednání.

Rarach byl polekaný ze svého zranění od včel a zkontroloval natolik, že mu Prokop dopřál plnou volnost. Na krátkou dobu se přeci jen ďábel polepšil z potrestání za svoje mlsání. Avšak svoji zlomyslnou povahu nedokázal zcela zapřít. Navzdory tomu, že se Prokop ďábla ujal, si Rarach nedal pokoje a ve svém pokoušení nadále pokračoval a škádlil Prokopa svými zlomyslnými skutky. Odměnou mu bylo kolikrát kruté potrestání, přesto si nemohl pomoci a škodil dál.¹⁴⁶

Dále je v legendě popisováno, jak Prokop zapřáhl ďábla do pluhu, protože chtěl obdělat pole a chtěl využít ďáblovu pomoci a jeho síly. „*Chtěl ji zorat, hlasně hvízdnu na Raracha, šel si pro pluh, zapřáhl čerta,...*“ Z toho, že Prokop na Raracha hvízdal, lze usoudit, že ďáblíka bral jako svého sluhu. Také se zde poprvé objevuje pojmenování Raracha „čert“, které nám jenom dokazuje a potvrzuje, že původní hrozivost ďábla se již definitivně vytratila. Prokop ďábla nebral vážně od jeho ochočení. Při samotném vykonávání práce se zde píše, že Prokop „*pobíd čerta*“, jako kdyby Prokop pobízel domácí zvíře určené k této práci. Poprvé se zde objevuje pohled, jakým tuto situaci vidí čert. „*Rarach kabonil se v tváři, napínal své svaly všechny, ani pochopiti nemoh', co si to zas Prokop smyslil, k čemu to – ba jistě proto, by jej týral; zastavil se, ani krokem nechtěl k předu.*“ Rarachovi se to, že ho Prokop nutí do práce, vůbec nelíbilo, práci bral jako trest. Nakonec sám Prokop poznal, že Rarach se k práci nehodí, i přestože mu radil jak na to a všemi způsoby ho povzbuzoval, zjistil, že s ďáblem to prostě nejde. Ďábel byl velmi nešikovný a na práci se nehodil a tak ho poslal domů. Poté zapřáhl zubra a povolal ďábla opět na pomoc, ten se však chtěl Prokopovi pomstít, nejspíš za to, že od něj vyžadoval při práci pomoc a strčil zubrovi do nozder střečka, ten se splášil.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 49-50.

Zde se ukazuje opět ďáblova pomstychtivost a také to, že je nezkratný. Také je zde ďábel hodně zesměšňován tím, že je zde poukazováno na jeho neschopnost a nešikovnost v práci. Ďábel je tedy čím dál více k smíchu, než aby z něj šel strach.¹⁴⁷

V dalším pokračování *Legendy o sv. Prokopu* se v kapitole XII. *Zápisky rarachovy*¹⁴⁸ se Prokop opět setkal s Rarachem, který byl na svobodě.

Prokop šel k Sázavě a uviděl Raracha, jak sedí a drží vydělanou oslí kůži, na kterou psali mniši jako na pergamen. Rarach ji natahoval a zlomyslně se u toho šklebil, byl jí tak zaujat, že si Prokopa vůbec nevšiml. Prokop ho oslovil a zeptal se, zda-li si ho ještě pamatuje a co má za úmysl s onou kůží. Rarach odvětil, že si ho pamatuje velice dobře, že se mu rány od orání ještě nezhojily. Na otázku co má za úmysl s kůží mu neodpověděl, avšak začal vyjmenovávat všechny hříchy, drobné lži a přečiny, kterých se dopustili mniši ze Sázavského kláštera. Prokop ho přerušil a připomenul mu závist, vztek a zlost, kterou Rarach má v srdci. Rarach mu vysvětlil, že s touto kůží půjde do Sázavského kláštera na mši u příležitosti svátku svaté Máří Magdaleny a bude tam na ni zapisovat lidské hříchy, kterých se věřící během mše často dopouštějí. Ďábel Prokopovi řekne: „*Sluho boží, dej dnes pozor, pamatuj, že čert nikdy nespí.*“ Po tomto rozhovoru se oba vydali na cestu do kláštera na mši. Rarach se usídlil nahoře na kůru a sledoval věřící. Zpočátku každý ze zúčastněných dával pozor a sledoval kázání, ale postupem doby lidé pozornost ztráceli. Někdo chytal lelky, někdo usnul, někdo zaklel, dokonce chlapec políbil modlící se dívku a za chvíli měl rarach kůži plně popsanou hříchy a protože už neměl místo na další zapisování, snažil se natáhnout kůži ještě o něco více, aby se mu tam vešlo hříchů ještě více. Jak se urputně snažil kůži natáhnout, uklouzl, praštil se hlavou o strop tak, že se málem omráčil. Prokop znova v tu chvíli chtěl vyzvat osazenstvo k modlitbě, ale všiml si, jak se Rarach praštil o strop, nevydržel to, s úšklebkem se pošimral na hlavě a nemohl se zdržet smíchu. Čert si toho ale okamžitě všiml a se zlomyslnou radostí zapsal Prokopovi tento hřích přes celý pergamen, spokojen, že i opata kláštera chytil do svých sítí. Když Prokop vycházel z chrámu, přitočil se k němu a řekl: „*Sluho boží, vzpomínáš, jak řekl jsem ti: „Pozor dnes čert nikdy nespí.““*

V tomto úryvku se postava Raracha, dále vyvíjí. Nyní je kombinací té komické postavy, kdy se nešikovně praští o strop a zároveň má pořád v sobě něco z té své původní „hrozivosti“, stále nám jeho postava připomíná, že bychom ho měli brát vážně. Rarach dá

¹⁴⁷ Tamtéž, 55-58.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 92-102.

Prokopovi i varování, že čert nikdy nespí a důsledně zaznamenává všechny hříchy spáchané na půdě kostela, žádný mu neujde. Nakonec se ani samotný Prokop nevyvaruje hříchu, kdy neudrží pozornost, přestože by se měl se soustředit na Boha a neměl by být roztržitým. Čert Prokopa ani nemusí napálit, aby sám zjistil, jak je jednoduché sklouznout k prohřešku. Poprvé zde Prokop čerta nezesměšňuje a dá se říci, že k němu má poprvé respekt a chápe, co čert činí. Přiznává tedy čertovi jeho místo ve světě. V tomto příběhu má Rarach funkci vztyčeného prstu, který by měl mít každý věřící před sebou, aby nepolevil ve svém snažení se o dokonalý křesťanský život. Čtenářům by toto mělo být radou a poučením k tomu, aby si uvědomovali, že každý sebemenší hřích je započítán a aby se měli neustále na pozoru.

Dále se v příběhu objevuje ďábel jako ten, z kterého jde strach a je zlý. Není to ďáblík posměváček, který tak rád škodí Prokopovi. Je to ten opravdový zlý nepřítel, z kterého lidé měli oprávněný strach. Ďábel zde projevuje svoji moc skrze člověka, zcela ho získá do své moci. Posednutí ďáblem je zde popisováno tak, že člověk se zmítal nekontrolovatelně v křečích se zatnutými pěstmi. Tento posedlý člověk byl odveden k sv. Prokopu, aby z něj ďábla vyhnal. V této podobě byl ďábel velmi nebezpečný člověku. Od lehkých hříchů, jako byla například ona nepozornost v kostele, se mohl člověk odprostit snáz. Člověk stačil sám na jejich nápravu. Mohl se tak více soustředit a mít větší sebedisciplínu, to mu mohlo pomoci se vyvarovat těchto prohřešků pro příště. Avšak v tomto případě, sám člověk na ďábla nestačil. To, že je člověk bezmocný v boji s ďáblem, vzbuzovalo děs. Pomoci mu tak mohl pouze někdo, kdo byl mravně silný. Sám Prokop bojoval s ďáblem vším, co měl, tedy silnou vírou a askézí. Uchýlil se k půstu, modlitbám, dokonce si odřekl i spánek. Dále trýznil svoje tělo za cizí hříchy a bušil do sebe kamenem. Po těchto procedurách přišel Prokop k posedlému člověku, upřel na něj pohled a člověk se zřítil k zemi s pěnou u úst. Zanedlouho se však člověk probral a uzdravil. Ďábel tedy není všemocný, je důležité se ho nezaleknout a obrátit se o pomoc k Bohu a pak je možné nad ním vyhrát modlitbami a silnou vírou. Právě díky tomu byl zbaven síly a nucen opustit tělo posedlého člověka.¹⁴⁹

V této legendě pozorujeme různé roviny zobrazení ďábla. Na jednu stranu v legendě sledujeme soužití Prokopa s ochočeným ďáblíkem Rarachem, který s radostí činil Prokopovi špatnosti a nepříjemnosti, které byly sice nepříjemné a ztrpčující život, ale rozhodně ne životu nebezpečné. Tato postava ztrácí na své vážnosti i tím, že je zde popsán jako nešika, který na co sáhne, to zkazí. Ale se svými záludnými skutky si nedá pokoj, i přes to, že byl Prokopem

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 130.

několikrát potrestán a dokonce se i sám vytrestal. Rarach si nemůže pomoci. Z tohoto nešikovného raracha se během vyprávění legendy stane čert s posláním zapisovat skutky hříšníků. Postava ďáblíčka jako kdyby získala zpět svoji vážnost nebo aspoň respekt. Sám varuje dokonce Prokopa, před svoji záludností, varuje ho, že mu nikdy žádný hřích neujde a pečlivě jej zapisuje. Sám sv. Prokop se o tomto tvrzení přesvědčí na vlastní kůži. Na druhou stranu jsme se v legendě setkali s tím opravdu zlým ďáblem. S tímto zobrazením ďábla, kdy z něj jde hrůza a je nebezpečný, se vypořádal Prokop jen díky svému velkému úsilí a mravní síle. Stádo ďáblů vyhnal z jeskyně s pomocí modliteb a křesťanských symbolů. Ďábel nám pak ukázal svoji skutečně nebezpečnou tvář, když posedl člověka. Prokop prokázal opět velké úsilí a díky němu vyšel ďábel ven z jeho těla.

5.5. Ďábel ve středověké próze

5.5.1. Jiříkovo vidění

V próze *Jiříkovo vidění*¹⁵⁰ se šlechtic Jiřík setká s ďábly během svého putování několikrát a v různých podobách. Hned na začátku cesty, v jeskyni, se dostane Jiříkovi boží pomoc a to ve zjevení tří mužů. Požehnají mu a poradí, jak se na cestě ubránit všem ďábelským pokušením. V případě, že by se mu zjevil ďábel a zkoušel jeho víru, Jiřík má vždy před sebou učinit znamení svatého kříže a pronést modlitbu. Jiřík na své cestě potká ďábly několikrát. Vždy se ho snaží svést na špatnou stranu, na stranu hříchu. „*A ti ďáblové byli by Jiříka rádi přelstili a za živa v peklo trhli.*“ Jiříkovo duši ďáblové chtějí navždy zatratit, chtějí ho v pekle.

Ďábel se tak snaží všemožně rozmluvit Jiříkovi jeho víru, pomlouvá Krista, vytváří nepravdivé obrazy, kterými zkouší Jiříkovu odolnost víry. Nabízí mu nejen krásné panny, ale i drahé věci, včetně drahého oblečení. Ďábel je ale pokaždé neúspěšný. Zkouší proto na sebe brát různé podoby. Ďábel nezná hranice, tak se svými neúspěchy přitvrzuje a jeho zkoušky jsou čím dál těžší. Jiřík, ale o své víře ani na chvíli nezapochybuje. Jeho víra v Boha je tak silná, že Jiřík nepocítoval strach z ďábla ani ze ztráty duše. Vnitřní silou vůči pokušení je i jeho touha očistit se od hříchů. Můžeme říci, že z toho, co ďábel předvádí, Jiřík necítí strach. Jiřík jde vždy odhodlaně cestou pokání bez pochybností. Zjevení přeměněných ďáblů v lidskou či zvířecí podobu je vždy doprovázeno ohněm a hrozným smradem. Jiřík se však nezalekne. Ďábel se dokonce snaží nahnat strach svým vzezřením a to, když se promění ve škaredé osoby, které metají oheň, či hady s ostrými zuby. Ani toto však není nijak účinné a na Jiříka toto nefunguje.

Poprvé se Jiřík setká s více než třemi tisíci ďábly v různých zvířecích podobách. Někteří ďábli vypadají jako medvědi a lvi. Zvířatům vychází z úst oheň a doprovází je odporný zápach. Jeden z těch hrozných ďáblů se hned vyptává, co zde Jiřík hledá a když mu Jiřík odpoví, že hledá milost Ježíše Krista, ďábel začne Krista pomlouvat, označuje ho za nejhoršího hříšníka, který je nyní v pekle. Jiřík se Krista zastane a tím ukáže svoji pravou víru. Ďábel ho za tato slova uvrhne do plamenů ohně, aby uhořel. Jiřík požádá Krista, ať je k

¹⁵⁰ KOLÁR, Jaroslav a Milada NEDVĚDOVÁ: Jiříkovo vidění. In *Próza českého středověku*. Praha: Odeon, 1983, s. 205 – 232.

němu milostivý a jakmile odříká modlitbu: „*Pane Jezukriste, synu boha živého, buď milostiv mně hříšnému!*“ Objeví se zpátky na zemi, zdrav bez poskvrny.¹⁵¹

Dále se Jiříkovi zjeví d'áblové v lidských podobách, jsou mezi nimi rytíři, jezdcí. Znova mluví o Kristovi jako o hříšníkovi, který je nyní v pekle. Přemlouvají Jiříka, ať s nimi zůstane a veselí se. Dokonce mu slibují, že ho učiní králem a že ho udělají nesmrtelným stejně tak jako jsou oni. Jiřík se začne modlit a všech dva tisíce d'áblů v lidských podobách se propadne do země.

Ďábel se dokonce přemění ve světce a duchovní. Myslí si, že tak snad jeho pochyby o Kristu budou věrohodné a že Jiřík přeci jen zapochybuje. Promění se tedy ve sv. Dominika a také sv. Františka. V těchto podobách d'áblové opět odrazují Jiříka od víry, tvrdí, že jeho víra je falešná a Ježíš je hříšník, který skončí v pekle. S Jiříkovým modlením d'áblové s velkým křikem a smradem opět zmizí. V dalším vidění potká zástup kněží a kanovníků. Biskup na konci zástupu povídá Jiříkovi, že Kristus nemůže být bohem a člověkem a ať zapře svoji víru, přislíbí mu také, že pokud tak učiní, bude velikým pánem a bude spravovat celé jeho biskupství. S Jiříkovou modlitbou zmizí za velkého povětrí a smradu. Ďábel opět zkouší přislíb moci a majetku.

Nejtěžší zkoušku si pro Jiříka připraví d'ábel tehdy, když se promění v jeho otce a tři bratry. Nutí ho opět odvolat svoji víru pod výhrůzkami, že setne hlavu jeho nejmilovanějšímu bratrovi Štěpánovi a protože Jiřík odmítne, d'ábel mu opravdu setne hlavu. Jiřík opět odříká modlitbu a d'áblové zmizí. Zde se nám potvrzuje, že d'ábelské praktiky jsou velice vypočítavé.¹⁵²

¹⁵¹ Tamtéž, s. 208-209.

¹⁵² Tamtéž, s. 212-215.

5.6. Ďábel v dramatu

5.6.1. Hra veselé Magdalény

Ve středověkém dramatu ze 14. století, které se nazývá *Hra veselé Magdalény*¹⁵³, se objevuje ďábel ještě jako anděl, který byl vyhnán z nebe a svržen na zem. V tomto středověkém textu se nám odkrývá příběh, jak se stal anděl Lucifer ďáblem. Děj začíná v nebi rozhovorem mezi Luciferem a sv. Michalem. Lucifer je velice krásný a rád se svojí krásou vychloubá. Staví se rád do pozice, že je výjimečný a vzácný mezi všemi anděly. Dokonce se chce rovnat nebeskému králi – bohu. Sv. Michal odpovídá Luciferovi, že svoji krásu a čest získal právě od boha a aby si to uvědomil a nepovyšoval se. Luciferova pýcha, která znevažuje boha, je důvodem, proč je svatým Michalem vyhnán z nebeského království. V nebi není trpěna pýcha ani nedostatečná pokora. Lucifer si již nezaslouží více nebeských radostí.

Vyhnaný Lucifer se lituje, že se již nemůže vrátit do nebe. Poté když si uvědomí, že návrat do nebe je mu navždy zapovězen, ukazuje nám svou pravou tvář, odhaluje nám jak je zlý, zákeřný a pomstychtivý. Volá své sluhy a vyzývá je, aby mu přinesli hříšné duše. Po jeho zvolání se mu zjeví tři ďáblové - Belzebub, Satan, Beřit. Všichni tři se předhánějí ve chvástání a vychloubání jak jsou chytrí, prohnání a jak loví lidské duše. První Belzebub praví: „*Kteréžť já dosahu v sej zub, tať nebude jésti hub.*“ Belzebub se tedy chvástá tím, že kdekoli se objeví, způsobí zkázu. Satan se vychloubá, že na světě není známějšího a lepšího kupce a lovce. Mezi lidmi je dobře znám a tito lidé na to také jednou doplatí. Můžeme usoudit, že Satan smlouvá a obchoduje, uzavírá smlouvy s lidmi, které jsou pro něj příslibem získání další duše a pro lidi naopak končí zkázou a zatracením. Třetí ďábel Beřit říká: „*Coť uhoním, to vše vženu v řit, leč bud' baba, leč bud' kmet, musí jeho býti se mnú vet.*“ Také Beřit se chlubí tím, že svojí přítomností dokáže způsobit zkázu a že se nedá ošálit a každý hříšník je nakonec nucen si s ním vyrovnat účty. Neunikne mu. Po představení všech tří pekelníků je Lucifer vyzve, aby se rozběhli po světě a donesli mu co nejdříve všechny lidské duše, které přistihnou při jakémkoli hříchu. Ďábel Belzebub zpovídá duši, kterou potkal, zda zhřešila a ďábel Satan přivádí Luciferovi duši kněze, který v pivnici zhřešil smilstvem, proti božimu přikázání.

¹⁵³ HRABÁK, Josef: *Hra veselé Magdalény*. In *Staročeské drama*. Praha: Československý spisovatel, 1950, s. 39-42.

Na scéně se objevuje dívka Magdaléna, která vyhlíží a hledá nápadníky na zkrácení dlouhé chvíle. Ďáblové se jí nabízí jako tři nejkrásnější jinoši, kteří se s ní rádi pobaví. Zde pozorujeme schopnost proměny ďáblů v krásné muže. Ďáblové tak podrobují dívku zkoušce.

Nyní do děje vstoupí sestra Marta, která s Magdalénou začne rozmlouvat a žádá ji, aby se obrátila od toho, co chce vykonat a nenechala se svést ďábly, kteří chtějí jen její duši. Magdaléna si však vede stále svou, nabádá Martu ať si hledí svého a ospravedlňuje své chování tím, že nikomu neškodí a pouze chce být veselá. Ďáblové si možná naschvál vyhlédli naivní mladou dívku, o které si mysleli, že bude snadné ji svést k hříchu. Sestra Marta ji znovu žádá, aby následovala Boha. Po druhém varování zbožné sestry Marty, si Magdaléna uvědomí, že sešla ze správné cesty, vždyť sestra Marta ji vždy dobře poradila. Magdaléna si uštedří políček a kaje se za své hříšné myšlenky.

Z tohoto závěru, který nedopadl pro ďábly podle jejich představ, si můžeme znovu potvrdit, že pokud člověk má opravdovou víru, je silný natolik, že odolá pokušení, ďábel na něj nemůže. Dále tu vystupují postavy, které mohou člověku pomoci v boji s ďáblem – sestry a anděl. Tyto postavy mají roli moudřejšího a zkušenějšího. Jsou více stabilní ve víře. Ďábel sám o sobě není tedy všemocný, ani nepřemožitelný, přesto však nebezpečný – kdyby mu Magdaléna kývla, čekalo by ji věčné zatracení duše. Na začátku textu je ďábel popsán jako krásný anděl, ale není zde přímo popsána jeho krása, je zde pouze řečeno, že je krásný. Po jeho pádu na zem se o jeho vzhledu také nic nepíše nic. Nevíme, jestli se s jeho pádem změnila i jeho podoba. Lucifer měl mezi ostatními ďábly vyšší postavení. Ďáblové se mu podbízel a předháněli se v tom, kdo se mu více zavděčí tím, že přinese více duší.

5.6.2. Hra o Kristovu zmrtvýchvstání i o jeho oslavení

Na začátku dramatu *Hra o Kristovu zmrtvýchvstání i o jeho oslavení*¹⁵⁴ se dohaduje smečka ďáblů o tom, jak získat nejvíce hříšných duší. Lucifer zde vždy rozhoduje, co bude dál s hříšnou duší, jaký trest je pro ni nejlepší. Fungoval zde tedy, jako soudce, který uloží duši zasloužený trest. Hříšná duše se mu vždy musela přiznat ze všech hříchů, přestože Lucifer o všech prohřešcích věděl, žádný mu neunikl.

Lucifer mluví k ďábelským tovaryšům. Chce se pomstít, protože již nemůže být v nebi a veselit se, i jeho krása je nyní pryč. Dříve byl nejkrásnějším andělem, jak o sobě vypráví a

¹⁵⁴ HRABÁK, Josef: Hra o Kristovu zmrtvýchvstání i o jeho oslavení. In *Staročeské drama*. Praha: Československý spisovatel, 1950 s. 45-70.

nyní je nejškaredějším d'áblem. S pádem na zem, tedy přišla i změna jeho podoby. Toto můžeme chápat jako varování středověkému člověku nad lpěním na pomíjivých věcech, jako je například právě krása. Zároveň si z tohoto úryvku měli lidé uvědomit, jak je d'ábel mstivý.

Lucifer nabádá ostatní d'ábly, aby mu přinesli hříšníky. Kdo mu jich přinese nejvíce, ten bude jeho věrným sluhou. Zde se opakuje motiv, kdy se d'áblové opět předhánějí ve svých schopnostech. Satan navádí lidi, aby milovali více zlato než Boha, aby se paní krásně líčily a strojily. Takových duší má již několik v pekle. Lucifer ho vychvaluje, chce ho jmenovat svým purkrabím. Do děje vstupuje d'ábel Vrbata, který ponouká lidi k vraždám a cizoložstvím. Belzebub učí ženy čarovat i čárami léčit. Lucifer dá všem d'áblům pokyn, aby činili, co umí a rozeběhli se do světa a přinesli mu duše. První, kdo přinese Luciferovi duši je Satan. Na zádech vleče duši a vybízí Lucifera, aby ji sám vyzpovídal. Duše byla nucená na sebe žalovat. Přiznala se, že patřila mlynářovi, který byl nepoctivým a okrádal lidi. Belzebub ukořistil duši šenkýře, který naléval málo piva a také jinak šidil lidi. K hříchům duše se dále vyjádří Lucifer, který si ji vezme do své věčné moci. Astaroch přinesl duši ševce, který za svého života šil a spravoval nepoctivě a šidil na kůžích bot. Lucifer rozhodne, že mu za trest budou natahovat kůži. Špatně vykonávané řemeslo bylo tedy také potrestáno. Duše lapky měla být podle Lucifera potrestána litím smůly v řiť. Dále Vrbata vytýká Satanovi, že nepřinesl hříšníky, kteří se prali v krčmě. Satan odpovídá, že to mohl vyřešit sám, ale Vrbata byl zaneprázdněný duší zlé čarodějnice, která vyjmenuje všechny své hříchy a dále praví, že by si zasloužila milost, když pomáhala d'áblům.¹⁵⁵

D'áblové jsou poháněni ve sbírání duší zlostí Lucifera, který se nyní mstí. Každý se mu chce zavděčit a stát se tak jeho sluhou. V textu se objevuje výčet všech různých hříchů, které měly být potrestány. Toto mělo být varování lidem před pácháním hříchů a taky před skutečností, že ani jeden hřích nezůstane nepotrestán. To, že Lucifer byl schopný přinutit duši na sebe žalovat, nahnalo středověkým lidem strach, v případě, že spáchali nějaký hřích a snažili se ho zatajit a doufali, že se to nikdo nikdy nedozví. Trestu neunikli ani lidé, kteří nevykonávali poctivě své řemeslo a snažili se tím druhé okrádat. Nahnat strach měly i tresty, které byly fyzicky velmi bolestivé. Autor nabádal středověký lid, aby se vyvaroval hříchu. Poskytl lidem náhled, jak mohou hříšníci skončit, což bylo velmi odstrašující.

Na konci dramatu se objevuje postava Ježíše a anděla, kteří promlouvají k d'áblu a vyzývají jej k otevření brány pekelné. Ježíš praví k duším: „*Vyndite ven, duše svaté, jenžt ste*

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 45-51.

*byly dávno jaté, já vás dnes zbavuji muky i núze, nebudete již nikdy v túze. Já sem pro vy s nebe stúpil a vás sem svú krví vykúpil.*¹⁵⁶ Ježíš duším odpustil a vysvobodil všechny duše z pekelných muk a soužení, včetně duší Adama a Evy. Duše, které se modlily k Bohu, přijaly víru a žádaly o milost byly nakonec vyslyšeny. Ježíš nařídí andělovi Michalovi, aby přivedl duše do ráje a dal jim bydlo, které jim sluší.

Ve středověkých textech potkáme různé podoby d'áblů, avšak tito d'áblové měli jednu věc společnou - snažili se svést lidi k hříchu a získat tak co nejvíce duší. Častokrát to byli lidé, kteří byli lidmi dobrými, bez hříchu, d'ábovým pokušením byla tak zkoušena jejich mravní síla a víra. Na ty hříšníky, kteří se nechali svést ke hříchu nebo nějaký hřích vykonali, tak čekaly fyzické tresty, kterými je sami d'áblové soužili. Ve středověkých dramatech se d'ábel jeví především jako mstivý. Je rozezlený, že byl vykázán z nebe na zem. Svoji zlost tak přenáší na duše, které se snaží ukořistit. Ve Hře veselé Magdalény se d'áblové snaží získat duši dívky, která je mladá a naivní. Nezáleží jim na tom, že dívka vzhledem ke svému mládí je nevědomá a to, že právě ji pokouší, se může jevit jako velmi proradné a zákeřné. Ve Hře o Kristově zmrtvýchvstání a jeho oslavení se d'áblové předhání v počtu získání hříšných duší, žádná jim neunikne. V Jiříkově vidění je také zdůrazněna d'áblova zákeřnost. D'ábel se všemi možnými způsoby snaží získat Jiříkovu duši, avšak marně. Jiřík ani na okamžik neprojeví strach, ani nejistotu. Chování Jiříka nám tak nabízí způsoby, jakými se lze chránit před d'áblem a jeho pokušením. Pokud si člověk vzal příklad z Jiříkova chování a měl silnou víru, jako on, mohl se tímto vyvarovat i strachu. D'ábel v Legendě o sv. Prokopu ukázal svoji zlou tvář, ve chvíli, kdy posedl člověka. Tímto demonstroval své mocné schopnosti, zlost a zákeřnost. D'ábel, který takto využil lidské tělo, se stal pro člověka velmi nebezpečným.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 69.

6. Postava čerta

6.1. Charakteristika čerta

Lidé se však nechtěli v těchto těžkých a temných dobách jen bát a ozvala se touha po životě, který by nebyl prožit jen ve strachu. Člověku je vlastní, že to, z čeho má největší strach, se snaží zlehčit. Vzniká najednou druhý obraz ďábla, lidé ho transformují z absolutního, nepřemožitelného zla do postavy, která vlastně není tak hrozivá. Už v *Legendě o sv. Prokopu*,¹⁵⁷ jsme mohli pozorovat tuto zvláštnost. Rarach, také zvaný jako čert zde působí jako nešika, který se rád posmívá, na druhou stranu je důležité mít na paměti, že i když tato postava byla zde popsána jako směšná, i tak byl důvod mít se před ní na pozoru. V legendě sama postava před sebou varuje.

Představy lidí o zlých bytostech, které škodí a působí zlo, se vyvíjely celá staletí. Tyto představy splynuly působením křesťanství s postavou čerta a ďábla. Samotná historie čerta však sahá nejspíše do předkřesťanské doby. Představu o čertovi si vytvořili staří Slované. V Čechách a ve Slezsku se vyprávělo, že čerti jsou pyšní andělé svržení do pekla, ale někteří nespadli přímo do pekla, ale na skály a na vodu, díky tomu vznikli zlí lesní a skalní duchové.

Čert v pověrách bývá označován za lstivého a nebezpečného, zatímco čert v pohádkových vyprávěních je postavou až komickou, kterou lze přelstít.¹⁵⁸ Tam se nám může jevit najednou jako slabý, hloupý, dokonce i komický.¹⁵⁹ V lidovém pojetí je tato postava důvěrně známá, lidská a mnohem méně děsivá.¹⁶⁰ Tak jak ďábel působil na lidi hrozivě, strašidelně a děsil je, měli lidé potřebu postavu nelítostného a krutého ďábla něčím odlehčit. Zmírnit děs, který ve všech smrtelnících té doby vyvolával. Jediným způsobem, který byl také velmi jednoduchý, bylo zesměšnění. Ďábel se v řeči obyčejných lidí stával čertem. Už jen toto oslovení pekelníka se stalo méně děsivým. Vyprávěly se mezi lidmi různé pohádky, zkazky a příběhy, ve kterých tato postava čerta vystupovala.

V českých pověstech známe čerta v podobě lidské.¹⁶¹ Jako člověk se čert jeví jako mládenec hezkého zevnějšku.¹⁶² Většinou má ale jisté znaky, díky kterým ho lze poznat. Čert

¹⁵⁷ VRCHLICKÝ, Jaroslav. *Legenda o sv. Prokopu*. Praha: J. Otto, 1884.

¹⁵⁸ BALÁŠ, E. et al., *Československá vlastivěda díl III: Lidová kultura*, s. 614.

¹⁵⁹ LE GOFF, J. a SCHMITT J., *Encyklopedie středověku: doba ležících*, s. 113.

¹⁶⁰ DELUMEAU, J., *Strach na Západě ve 14. - 18. století*, 1999, s. 66.

¹⁶¹ STEJSKAL, Martin. *Labyrintem míst klatých: přízračnou krajinou českých zemí*. 1. vyd. Praha: Eminent, 2011, s. 35-36.

¹⁶² BALÁŠ, E. et al. *Československá vlastivěda díl III: Lidová kultura*, s. 560.

často mívá kulhavou nohu nebo i koňské kopyto, drápy na rukách a na hlavě růžky. Odívá se do černé barvy, či může mít zelenou vestu jako myslivec s červeným kloboučkem. Umí změnit podobu ve zvířata, nejčastěji se zjevuje jako černý havran, pes, kocour, zajíc, či medvěd.

Člověk si může lehce udělat představu o tom, jaký vztah k čertu lidé odjakživa měli. Čert, to byla ta nadpřirozená postava, která byla spíše ironická. Avšak název Satan nebo ďábel byl tak děsivý, že ho lidé pokud možno radši ani nevyslovovali.

Čerti bydlí v pekle, které je vybudováno různě ve světě v podzemí. Právě proto se v Čechách otvorům ve skálách a v zemi přisuzuje, že to může být brána do pekla.¹⁶³ V nejstarších literárních pramenech nacházíme jednotlivé motivy pověrečných povídek. Typické jsou povídky, které jsou zároveň lokálními pověstmi, ve kterých se vyskytují zvláštní přírodní útvary tzv. čertovy stavby, většinou to jsou kameny, stěny a hráze, které nanosil čert. Tyto útvary bývají spojeny s něčím čertovským. Jsou s nimi svázány pověsti, které často vypráví o prohraných sázkách se smrtelníky.¹⁶⁴

Po staletí se také tradovaly mezi lidmi démonologické povídky, které popisovaly určité příběhy, ve kterých účinkoval právě čert. Rád lidem plnil přání, většinou hlavně ta, která se týkala bohatství. Za ziskem bohatství se mu lidé nebáli přislíbit svoji duši.¹⁶⁵

6.2. Čert v lidové slovesnosti

Označení „čert“ se hojně objevuje i v lidové slovesnosti, která je důležitou součástí naší kultury. Lidovou slovesnost zde využívám s předpokladem, že zachycuje rčení a uvažování přítomné v tradici po dlouhá staletí a lze ji tedy považovat za výpověď už středověkého uvažování.

Čert neexistoval v lidských myslích pouze jako nadpřirozená postava, ale lidé používali název „čert“ i v běžné mluvě, v běžném životě. Čert se řekl staročesky črt a slovo črtat znamenalo kdysi orat. To se nejspíš vztahuje k pověstem, v kterých čert zoral se zlými pány.¹⁶⁶ Pojmenování čert bylo nahrazováno i mnohými jinými výrazy, jako například Kozel, Šlak, Rarášek, Psina, ale i Lueiš i Satan. Jestliže bylo něco čertovo, bylo to mnohokrát

¹⁶³ STEJSKAL, M. *Labyrintem míst klatých: přízračnou krajinou českých zemí*, s. 35-36.

¹⁶⁴ BALÁŠ, E. et al. *Československá vlastivěda díl III: Lidová kultura*, s. 278.

¹⁶⁵ Tamtéž, s. 560.

¹⁶⁶ STEJSKAL, M. *Labyrintem míst klatých: přízračnou krajinou českých zemí*, s. 35-36.

zesíleno. Pokud chtěl člověk vyjádřit, že je rozzloben, či velmi rozčilen, používalo se často slovo „*rozčertiti se*“ nebo mnohem výrazněji expresivně zbarvené „*sataniti se*“.

Čert naváděl lidi ke špatným věcem a dokázal svádět ke hříchu, což bylo vyjadřováno například jako „*Čert mi to nahádal*“ nebo „*Gert mi to napískal*“. Čertovi tedy zůstala ona ďábelská úloha – a to, svádět lidi ke hříchu.

Ale protože byl čert považován i za prohnaného, lstivého a chytrého, používalo se jeho jména v souvislosti s lidmi, kteří byli podobného ražení. Pokud se někdo dopustil podvodu nebo někoho obelhal, či obelstil, používalo se například rčení: „*z toho čuju čertovinu*“. Nejznámější z přísloví zní: „*čiň čertu dobře, peklem se ti odmění*“.¹⁶⁷ Z těchto slov lze lehce usoudit, jak byl čert postavou zákeřnou a nevděčnou.

Užívání čertova jména v kletbě, bylo považováno za prokazování služby čertovi. Jakákoli kletba byla považována za prohřešek vůči Bohu a co teprve kletba obsahující čertovo jméno. Dá se říci, že všechny činy, vlastnosti nebo věci, které byly nějakým způsobem nezvyklé, ne právě hezké nebo vybočovaly z normálu, byly ďáblovi přičítány nebo na každé takové věci dle lidí ulpěla alespoň malá čertova vina. Tím lidé ulevovali svému svědomí, či omlouvali svou nešikovnost, či hloupost, či nepěknou vlastnost, protože jak bylo jednoduché říci, že za to může přece čert a oni s tím nic nenadělají.

¹⁶⁷ KUTILEK, J. Čert v řeči lidu českého. *Český lid* [online]. 1911, **XXI.**: 227-228 [cit. 2015-06-20]. Dostupné z: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid21/texty/0120-0240.htm>

7. Závěr

Cílem této práce bylo analyzovat vnímání strachu lidí ve středověku, a to na základě písemných pramenů, vznikajících na území českých zemí či kolujících zde v českých překladech v období 14. – 15. století. Zachytit obraz toho, jak se lidé ke svým strachům stavěli, jaký zaujímal postoj, zda se snažili proti těmto strachům bojovat a vzdorovat nebo jen ochromeně čekali a nechali se jimi pohltit. V každé kapitole se zabývám jedním určitým strachem (fenomémem, který vzbuzoval u středověkých lidí strach), avšak tyto strachy jsou spolu provázány.

Představa středověkých lidí o strachu ze smrti ústila především z toho, že se lidé obávali, jak bude po smrti naloženo s jejich duší, zda bude zatracena. Lidé věřili, že duše a tělo jsou samostatné části lidské bytosti a v okamžiku smrti se duše oddělí a čeká ji vlastní osud. Lidé neměli obavy ze samotného okamžiku smrti, nebáli se bolesti při skonu. Jejich myšlenky se upínaly k tomu, co bude následovat. Citovaná literatura svědčí obecně o tom, že pro každého byl strach jinak silný. Záleželo na tom, zda člověk vedl život hříšný, či nikoli a zda se stihl vyzpovídat ze všech spáchaných hříchů. Předjet tomuto strachu lze jedině vedením bohulibého života a vyvarovat se všem svodům k hříchům. Stát se silně morálním člověkem se silnou vírou byl tak jediný způsob, jak se dalo s tímto strachem bojovat. Pokud tedy opravdu takový život člověk vedl, nemusel mít onen ochromující strach těsně před skonem a mohl odejít z tohoto světa v klidu a vyrovnaně. Celkový pohled na smrt ve středověkých dílech je pochmurný, autoři si kladou otázky, zdali pak má život vůbec smysl, když každého z nás čeká konec všeho. Zmiňují ztrátu toho, co člověk během života těžce nabude, ať už tím myslí majetek, či společenské postavení. Jiní autoři se naopak snažili dívat na smrt z druhé strany a to tak, že v ní hledali tu lepší stránku, která měla představovat konec veškerého pozemského utrpení, které člověk prožíval ve svém životě. Hledali v ní útěchu. Smrt tak mohla být i vysvobozením, pokud byl někdo velmi nemocný a sužovala ho fyzická bolest. Útěchou mohla být i víra v to, že se člověk setká opět se svými milovanými, kteří zemřeli.

V pramenech, které jsem využila, lidé směřovali svoji největší pozornost právě k očistci, z kterého měli obavy. Nemyslím si, že by je strašil více, než peklo, ale bylo to snad možná proto, že v očistci byla naděje na vykoupení, kdežto v pekle bylo již vše ztraceno. Proto téma očistce bylo více rozebíráno. Lidé se tak zabývali více tím, jak očistcem projít za nejkratší čas a jak a zda-li vůbec se na něj dá připravit. Mluvíme-li o strachu z očistce, už to

nebyl jen strach sám o sebe, kdy se lidé zabývali jen sami sebou, ale projevovali zde i starost o druhé, kterým pomáhali různými druhy přímluv ve víře, že takto pomohou duším ke spáse. Lidé se děsili především bolestivých fyzických muk, která je měla očistit od hříchů, kterých se dopustili během svého života. Tresty za spáchané hříchy byly pro každého jiné, záleželo na druhu hříchu, i na tom, zda člověk projevil nad činy lítost. Zmírnit strach z očistce bylo možné vedením zbožného života bez hříchu. Člověk, který měl pevnou víru a vedl takový život, se nemusel tohoto místa obávat.

Postava ďábla byla největším strašákem středověku. Ďábel byl totiž nevyzpytatelný pokušitel, který nikdy nespí a nezastaví se před ničím. Jeho zkoušky byly někdy velmi tvrdé. Lidem naháněl největší strach tím, jak je opravdu nebezpečný svou schopností dostat se i do lidského nitra a posednout duši kteréhokoliv člověka. Zvláštností byla pak postava čerta, která se od ďábla v mnoha aspektech lišila, avšak měla z něj určitý základ. I pro tyto rozdíly v chápání ďábla a čerta se mi podařilo najít několik dokladů v užití česky psané literatuře. Čert byl na rozdíl od ďábla spíše postavou komickou, která se dala přelstít. Nebyl tedy natolik lstivý a vychytralý jako ďábel, ale nebyl ani zcela neškodný.

Čím byl člověk mravně silnějším a měl pevnou víru, tím byl i neohroženějším. V tomto případě zde nebyl žádný důvod ke strachu. Avšak lidskou přirozeností je slabost, díky které lidé měli často sklony podlehnout jak pokušení, tak i hříšnému chování. Proto tyto strachy byly na denním pořádku středověkých lidí.

8. Seznam literatury

8.1. Primární zdroje

HRABÁK, Josef. *Staročeské drama*. Praha: Československý spisovatel, 1950.

JAKOBSON, Roman. *Spor duše s tělem, O nebezpečném času smrti. S úvodní studií Romana Jakobsona*. 2. vydání. Brno, nakladatelství Versus, 2002. ISBN 80-7257-743-3.

KOLÁR, Jaroslav a Milada NEDVĚDOVÁ: Jiříkovo vidění. In *Próza českého středověku*. Praha: Odeon, 1983.

LEHÁR, Jan. *Česká středověká lyrika*. Praha: Vyšehrad, 1990. ISBN 807021015x.

VAVŘINEC Z BŘEZOVÉ. *Vavřince z Březové Snář velmi pěkný: podle úpravy Václava Hájka z Libočan vydává Čeněk Zíbrt*. V Praze: J. Otto, 1908.

VRCHLICKÝ, Jaroslav. *Legenda o sv. Prokopu*. Praha: J. Otto, 1897.

ŽÍDEK, Pavel. *M. Pavla Židka Spravovna: vyd. Zdeněk V. Tobolka*. V Praze: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1908.

8.2. Sekundární zdroje

ARIÈS, Philippe. *Dějiny smrti: doba ležících*. Vyd. 1. Praha, 2000. ISBN 80-7203-286-0.

BALÁŠ, Emanuel, et al. *Československá vlastivěda díl III: Lidová kultura*. Praha: Orbis, 1968.

DELUMEAU, Jean. *Strach na Západě ve 14. - 18. století: Obležená obec*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1997, Každodenní život. ISBN 80-720-3156-2.

DELUMEAU, Jean. *Strach na západě ve 14. - 18. století: Obležená obec*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1999. Každodenní život. ISBN 80-720-3208-9.

DINZELBACHER, Peter. *Poslední věci člověka: nebe, peklo, očistec ve středověku*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 807021693x.

LE GOFF, Jacques a Jean-Claude SCHMITT. *Encyklopedie středověku: doba ležících*. Vyd. 3. Praha: Vyšehrad, 2014. ISBN 978-807-4291-302.

LE GOFF, Jacques. *Středověká imaginace*. Vyd. 1. Praha: Argo, 1998. ISBN 80-720-3074-4.

LE GOFF, Jacques a Nicolas TRUONG. *Tělo ve středověké kultuře*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2006. ISBN 8070218266.

LE GOFF, Jacques. *Zrození očistce*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2003. ISBN 8070216379.

MESSADIÉ, Gerald a Jean-Claude SCHMITT. *Obecné dějiny Dábla: doba ležících*. Vyd. 3. Praha: Vyšehrad, 2014. ISBN 8020705139.

MUCHEMBLED, Robert. *Dějiny d'ábla: doba ležících*. Vyd. 1. Praha: Argo, 2008. ISBN 978-807-2039-586.

NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Vyd. 1. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 8070213973169.

NODL, Martin. *Středověk v nás*. Vydání první. Praha: Argo, 2015. ISBN 978-80-257-1576-5.

STEJSKAL, Martin. *Labyrintem míst klatých: přízračnou krajinou českých zemí*. 1. vyd. Praha: Eminent, 2011. ISBN 978-80-7281-415-2.

8.3. Elektronické zdroje

KUTILEK, J. Čert v řeči lidu českého. *Český lid* [online]. 1911, **XXI**: 227-228 [cit. 2015-06-20]. Dostupné z: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid21/texty/0120-0240.htm>

ČESKÁ BIBLICKÁ SPOLEČNOST. *Biblenet.cz* [online]. 2009 [cit. 2016-03-10]. Dostupné z: <http://www.biblenet.cz/>